Zabudowa pierzei Rynku Głównego w Krakowie w okresie średniowiecza

Wyniki badań architektonicznych prowadzonych sukcesywnie na terenie lokacyjnego Krakowa pozwalają na skorygowanie, uzupełnienie i rozwinięcie wielu opinii poruszanych już wcześniej w literaturze przez badaczy zajmujących się jego średniowieczną świecką zabudową. Stanowią ją siedziby mieszczańskie, z których najwcześniejsze i najbardziej reprezentacyjne tworzyły zabudowę pierzei Rynku Głównego. W nich mieszkali, z natury rzeczy, pierwsi osadnicy i ich rodziny. Przy Rynku znajdowały się siedziby najbogatszych i najbardziej wpływowych mieszczan oraz niemal wszystkich wójtów krakowskich[1]. Obecna próba uzupełnienia stanu wiedzy o średniowiecznych domach mieszczan krakowskich dotyczy zwłaszcza pierwszych faz polokacyjnej zabudowy miejskiej, tworzącej przyrynkowe bloki zabudowy. Została ona rozpoznana dopiero w ostatnich latach w stopniu pozwalającym na przedstawienie pierwszych faz jej budowy w skali architektonicznej i urbanistycznej[2]. Wyniki tych badań pozwalają na przestrzenne przedstawienie przekształceń przestrzennych gotyckich, przyrynkowych krakowskich domów mieszczańskich. Próbę tę podjęto w trakcie prac nad rekonstrukcjami zabudowy śródrynkowej i zabudowy pierzei rynkowych w średniowieczu, opracowywanych obecnie w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa[3]. Do zajęcia się tymi zagadnieniami upoważniają nowe dane dotyczące kształtu funkcjonalno-przestrzennego pierwszej chronologicznie murowanej zabudowy mieszczańskiej lokacyjnego Krakowa, uzyskane wyłącznie w trakcie badawczych prac terenowych – badań architektonicznych i archeologicznych. Nie jest bowiem obecnie możliwe pełne wykorzystanie najstarszych krakowskich średniowiecznych przekazów dotyczących domów mieszczańskich wobec braku listy adresowej, pozwalającej przypisać informacje i zapisy poszczególnym domom w okresie średniowiecza[4]. Dopiero zachowane od połowy XVI wieku księgi podatkowe *Regestra censuum* (podatku od nieruchomości zwanego szosem) pozwalają identyfikować własności zabudowanych działek. Analiza średniowiecznych

[1] Rajman J.: *Kraków. Zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*. Kraków 2004, s. 244, gdzie napisano: „Przy Rynku znajdowały się domy wszystkich wójtów krakowskich, następujących po Raszku oraz domniemanym Piotrze". Wyjątkiem był dom wójta Henryka znajdujący się na działce oznaczonej dziś jako ul. Bracka 3/5. Komorowski W., Łukacz M.: *Bursa węgierska w Krakowie w okresie średniowiecza i renesansu*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 1985, t. 19, s. 175–183.

[2] Problematykę najstarszych kamienic krakowskich przedstawił Waldemar Komorowski: Komorowski W.: *Najstarsze kamienice krakowskie*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1997, t. 42, z. 2, s. 107–119. Artykuł zawiera obszerne podsumowanie ówczesnego stanu badań. Przedstawienie przemian przestrzennych gotyckich domów krakowskich, oparte na wynikach terenowych badań architektonicznych prowadzonych przez autora, ukazano w publikacjach: Łukacz M.: *Pierwsze fazy kształtowania się dominującego typu kamienicy krakowskiej*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 1988, t. 22, s. 9–18; idem: *Pierwsze przemiany przestrzenne domów mieszczańskich lokacyjnego Krakowa*. Sprawozdania Komisji Urbanistyki i Architektury PAN. Kraków 1996, s. 26–38; idem: Metrologia i pierwsza faza zabudowy staromiejskich domów lokacyjnego Krakowa. W.: *Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska. Kraków 2000. Materiały konferencyjne.* T. 3. Kraków 1999, s. 92–101; idem: Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczańskich w okresie gotyku i renesansu. W: *Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska. Kraków 2000. Materiały konferencyjne*. Kraków 2001; idem: Pierwsze przemiany przestrzenne krakowskiej kamienicy w świetle jej związków z kamienicą Europy Północnej. W: *Kamienica w krajach Europy Północnej*. Red. J. Sołtysik. Gdańsk 2004, s. 96–114; idem: *Geneza ukształtowania się najczęściej realizowanego typu kamienicy krakowskiej*. „Wiadomości Konserwatorskie" 2003, nr 14, s. 11–20; idem: *Wybrane zagadnienia z przekształceń gotyckich domów krakowskich*. „Architektura Krakowa. Dzieje, badania, odnowa" 2006, t. 1, z. 9-A/2003, s. 143–162.

[3] Model ten opracowali Piotr Opaliński i Marcin Kowalski przy konsultacji naukowej autora niniejszego artykułu, obejmującej zabudowę pierzei rynkowych. Konsultację modelu zabudowy śródrynkowej i budowli sakralnych prowadzili: Cezary Buśko, Wojciech Głowa, Waldemar Komorowski, Waldemar Niewalda, Katarzyna Schejbal-Dereń, Stanisław Sławiński, Aldona Sudacka, Tomasz Węcławowicz, Emil Zaitz.

[4] Komorowski W.: *Najstarsze kamienice*… Autor analizując stan wiedzy o wczesnych domach mieszczan krakowskich, przedstawił m.in. możliwości korzystania z danych zawartych w *Najstarszych księgach i rachunkach miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*. Wyd.

Zabudowa Rynku Głównego i pierzei rynkowych w pierwszej połowie XIV w.; rekonstrukcja i oprac. graficzne P. Opaliński; konsultacje nauk.: dr inż. M. Łukacz – pierzeje rynkowe, prof. nadz. dr hab. T. Węcławowicz – architektura sakralna, W. Komorowski – Ratusz, S. Sławiński, W. Głowa, K. Schejbal-Dereń – śródrynkowe budowle handlowe

zapisów na temat domów mieszczańskich wnosi jedynie dane statystyczne i nie można na ich podstawie budować hipotez ani o liczbie przyrynkowych domów, ani też o ich kształcie przestrzennym. Ponadto informacje o samych obiektach jako budynkach są bardzo oszczędne, określają jedynie materiał budowlany, z jakiego dom wzniesiono i jego przybliżoną lokalizację. Istniejące zapisy pochodzące z XIV i XV wieku na temat domów przyrynkowych obecnie można przypisać jedynie trzem domom narożnym[5].

Powszechnie wprowadzane w ostatnim dwudziestoleciu zmiany funkcji kamienic przyrynkowych lokacyjnego Krakowa stworzyły możliwość przeprowadzenia badań architektonicznych, wykonywanych wyprzedzająco w stosunku do projektów adaptacji czy modernizacji[6]. Badania architektoniczne i związane z nimi badania archeologiczne przyniosły wiele nowych danych dotyczących nierozpoznanych lub częściowo rozpoznanych dotychczas partii zabudowy domów przyrynkowych, zwłaszcza ich obecnej kondygnacji podziemnej,

F. Piekosiński, J. Szujski. *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. T. 4. Kraków 1878, cz 1–2. Zapisy odnosiły się do domów oznaczonych obecnie numerami 20 oraz 47 przy Rynku Głównym, należące w chwili upadku buntu wójta Alberta w 1312 r. – pierwszy do Hermana z Raciborza, drugi do Witka wójta sandomierskiego, trzecim zaś domem byłaby kamienica na rogu ulic Sławkowskiej i Szczepańskiej, należąca w 1317 r. do wójta Ludwika. Grabski W.: *Średniowieczna kamienica krakowska. Zależności między typem działki a rozplanowaniem*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 1970, t. 4, s. 163; idem: *Ze studiów nad zabudową mieszkalną średniowiecznego Krakowa*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 1968, t. 2, s. 198.

[5] Nowe dane dotyczące kamienic przyrynkowych zaczerpnięto z dokumentacji: Cechosz S., Holcer Ł.: *O początkach pałacu „Pod Krzysztofory" w świetle najnowszych badań architektonicznych*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa" 2006, z. 24, s. 7–25; eidem: *Średniowieczne przedproże przed pałacem „Pod Krzysztofory" – najnowsze odkrycia*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa" 2007, z. 25, s. 7–24; Łukacz M.: Badania architektoniczne domu przy Rynku Głównym 22 w Krakowie; idem: Badania architektoniczne piwnic Szarej Kamienicy w Krakowie przy Rynku Głównym 6; Badania architektoniczne piwnic domu Rynek Główny 23 w Krakowie; Badania architektoniczne piwnic domu nr 47 przy Rynku Głównym w Krakowie; Badania architektoniczne domu nr 46 przy Rynku Głównym w Krakowie; Badania architektoniczne domu przy Rynku Głównym 38/40 w Krakowie; Łukacz M., Łukacz M.J.: Badania architektoniczne piwnic domu przy Rynku Głównym 7 w Krakowie; eidem: Badania architektoniczne wybranej partii budynku kamienicy Czeczotki przy ul. Wiślnej 2 w Krakowie. Pracownia Badań Zabytków Architektury Marek Łukacz (dalej cyt. PBZA Marek Łukacz), 1998–2010, wydruki komputerowe; Sławiński S., Mamica M.: Kamienica przy Rynku Gł. 42 / ul. św. Jana 1. Opracowanie konserwatorskie. Badania architektoniczne obiektu. Pracownie Konserwacji Zabytków Arkona (dalej cyt. PKZ Arkona), Kraków 2004, mps; Sławiński S., Hiżycka J.: Kamienica przy Rynku Głównym 36 / ul. Sławkowskiej 1 w Krakowie. Uzupełniające badania w piwnicach. PKZ Arkona 1999, mps.

[6] Wymóg wynikający z ustawy O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r. DzU 2003, nr 162, poz. 1568.

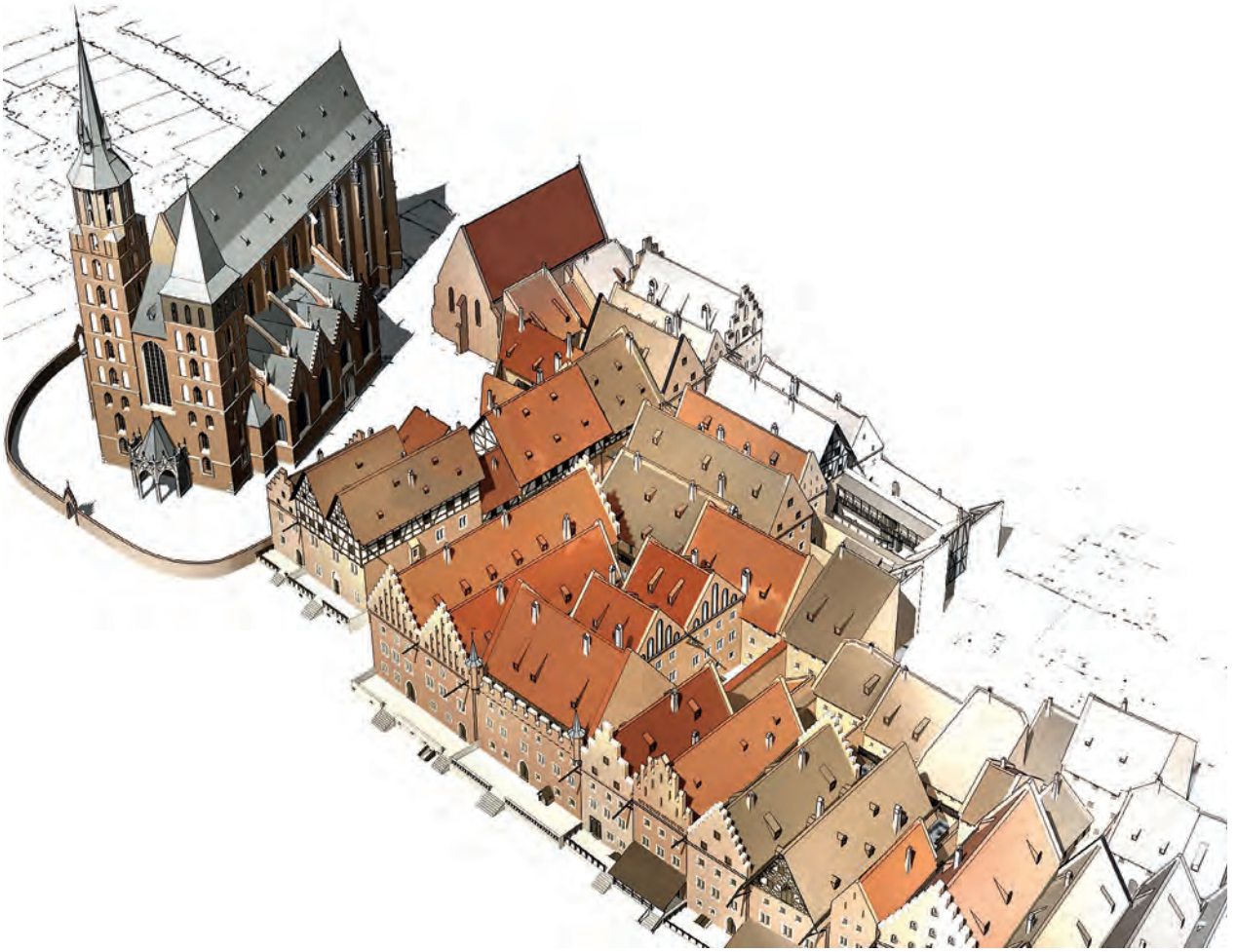
Zabudowa Rynku Głównego i pierzei rynkowych w drugiej połowie XV w.; rekonstrukcja i oprac. graficzne M. Kowalski; konsultacje nauk. dr inż. M. Łukacz

będącej w pierwszej, polokacyjnej fazie budowy parterami domów, tj. ich przyziomami. Analiza tychże danych, którą autor zawarł w studiach urbanistyczno-konserwatorskich sześciu bloków zabudowy staromiejskiej[7], reprezentujących wszystkie typy podziału tzw. bloków regularnych zabudowy, pozwoliła także na krytyczną weryfikację ustaleń wynikających z wcześniejszych badań architektonicznych. Badania te – o znacznym zasięgu – prowadzone w latach 70. i 80. XX wieku podczas akcji rewaloryzacyjnej Starego Miasta w Krakowie, uwarunkowane były stopniem zakwaterowania budynków. Rezultaty tego etapu prac badawczych umożliwiły wykluczenie przedstawianych wcześniej w literaturze przedmiotu tez zarówno o poszóstnym podziale bloku, tj. na 12 działek lokacyjnych, jak również o zabudowie polokacyjnej szerokofrontowej, tj. zajmującej cały front parceli lokacyjnej[8]. Nie znalazła też potwierdzenia teza o powstaniu w jednej fazie budowy domów gotyckich o obecnym narysie ścian zewnętrznych, a także teza o uliczkach wewnątrzblokowych, hipotetycznie umieszczanych w połowie bloków przyrynkowych wytyczanych w czasie lokacji Krakowa[9]. Podsumowa-

[7] Studia urbanistyczno-konserwatorskie bloków: wyznaczonego ul. Sławkowską, św. Marka, Reformacką, pl. Szczepańskim i ul. św. Tomasza (blok nr 6), wyznaczonego ulicami Sławkowską, św. Marka, św. Jana, św. Tomasza, (blok nr 7), wyznaczonego częścią pierzei Rynku Głównego, ul. Floriańską, św. Tomasza, św. Jana (blok nr 14), wyznaczonego pierzeją Małego Rynku, ul. Szpitalną, św. Tomasza, Św. Krzyża, Mikołajską (blok nr 16), wyznaczonego Rynkiem Głównym, ul. Bracką, Gołębią i Wiślną (blok nr 29). W zespole z autorem współpracowali wymiennie: Danuta Czapczyńska, Andrzej Karbowski, Waldemar Komorowski, Tomasz Liniecki, Anna Putyra, Stanisława Rusińska. Miejskie Biuro Projektów w Krakowie (dalej cyt. MBP), Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków oddział Kraków (dalej cyt. PP PKZ) 1978–1989. Maszynopisy w archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.

[8] Władysław Grabski w swoich pracach, które ukierunkowały późniejsze rozważania nad problematyką urbanistyki i architektury średniowiecznego Krakowa, przedstawił pogląd o kształcie przestrzennym najwcześniejszej murowanej zabudowy na parcelach lokacyjnych. Jego zdaniem były to domy szerokofrontowe, płytkie, wypełniające całą przyuliczną część kurii. Ponadto w pracach tych przedstawiono tezę, że parcele lokacyjne wraz z istniejącą na nich płytką zabudową dzielono wtórnie na dwie działki o równych szerokościach frontu. Grabski W.: *Wybrane zagadnienia z urbanistyki średniowiecznego Krakowa*. „Biuletyn Krakowski" 1961, t. 3, s. 80–110; idem: *Ze studiów nad zabudową …,* s. 187–205.

[9] Teza o podziale bloku staromiejskiego Krakowa na 12 działek lokacyjnych, a co za tym idzie formacie parceli lokacyjnej, przedstawioną przez Marię Borowiejską-Birkenmajerową w publikacji: Borowiejska-Birkenmajerowa M.: *Kształt średniowiecznego Krakowa*. Kraków 1975, s. 113, il. 97. Teza nie znalazła potwierdzenia także w badaniach architektonicznych prowadzonych przez Andrzeja Swaryczewskiego. Swaryczewski A.: *Historyczne przekształcenia urbanistyczne jednego z przyrynkowych bloków Krakowa*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 1976, t. 10, s. 15–25; idem: *Gotycki blok lokacyjny nr 9 w Krakowie*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 1988, t. 22, s. 19–24; Jamroz J.: *Mieszczańska kamienica krakowska, wiek XIII–XV*. Kraków 1983, s. 24, 25, 39, 49, 54. Wyniki badań wykluczyły także tezę o stosowaniu w czasie wyznaczania Rynku Głównego szerokości ulic

Zabudowa północnej partii wschodniej pierzei Rynku Głównego w drugiej połowie XV w.; rekonstrukcja i oprac. graficzne: M. Kowalski, P. Opaliński; konsultacje nauk.: dr inż. M. Łukacz, prof. nadzw. dr hab. T. Węcławowicz – zabudowa sakralna

niem prac badawczych lat 80.[10] w skali urbanistycznej i częściowo architektonicznej było Studium historyczno-konserwatorskie Krakowa autorstwa Joanny Hiżyckiej, Waldemara Komorowskiego, Jolanty Laskownickiej i Stanisława Sławińskiego, opracowane w Pracowni Konserwacji Zabytków Arkona w latach 1992–1998. Późniejsze publikacje Komorowskiego w znaczący sposób wpłynęły na stan wiedzy o przyrynkowych średniowiecznych domach i pałacach Krakowa[11].

W ostatnich latach wiele nowych, istotnych informacji o średniowiecznych przyrynkowych domach Krakowa uzyskano w trakcie architektonicznych nadzorów badawczych i interwencyjnych badań architektonicznych prowadzonych w czasie prac realizacyjnych. W ich trakcie odsłaniane były częstokroć elementy konstrukcji czy wyposażenia architektonicznego budynków niemożliwe do rozpoznania podczas pierwszego etapu badań[12].

i bloków tak zwanego starszego łokcia o wymiarze 0,606 m, a także o wydzielaniu w trakcie lokacji uliczek wewnątrzblokowych oraz o powstaniu w jednej fazie budowy gotyckich domów o obecnym narysie ścian zewnętrznych. Ustalenie, że tezy te nie znalazły potwierdzenia w trakcie badań architektonicznych przedstawiono w opracowaniu: Łukacz M.: Przemiany przestrzenne krakowskiej działki lokacyjnej do połowy XVII w. Praca doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Kadłuczki. Politechnika Krakowska, 1992, mps.

[10] Badania architektoniczne prowadzili w przyrynkowych domach Krakowa w czasie akcji rewaloryzacyjnej: Maria Bicz-Suknarowska, Marek Cempla, Aleksander Filipowicz, Maria Filipowicz, Andrzej Karbowski, Bogdana Książek, Marek Łukacz, Waldemar Niewalda, Stanisław Sławiński, Andrzej Swaryczewski (PP PKZ, MBP).

[11] Komorowski W.: *Najstarsze kamienice*…, idem: Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w średniowieczu. W: *Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*. Red. J. Piekalski, K. Wachowski. Wratislavia Antiqua T. 2. Wrocław 2000, s. 311–329; idem: *Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w średniowieczu*. „Rocznik Krakowski" 2002, t. 68, s. 53–74; idem: Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu (od połowy XIV wieku). W: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*. Red. J. Wyrozumski. Biblioteka Krakowska nr 150. Kraków 2007, s. 155–188; Komorowski W., Krasnowolski B.: Architektoniczny pejzaż Krakowa około roku 1400. W: *Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Poznań, listopad 1995*. T. 1. Warszawa 1996, s. 105–126.

[12] Elementy te uzyskano po usunięciu zasypów sklepień, wtórnych konstrukcyjnych opłaszczowań murów czy też niezabytkowych wypraw tynkowych.

Najstarsza murowana zabudowa mieszkalna

W dotychczasowej literaturze dotyczącej urbanistyki lokacyjnego Krakowa wyróżniono sześć typów parcelacji regularnego bloku staromiejskiego na działki lokacyjne[13]. Podział ten przeprowadzono wedle usytuowania frontu parcel w stosunku do linii obwodowej bloku. Blok nazwany przyrynkowym to taki zespół zabudowy, w którym połowa działek lokacyjnych (cztery) jest skierowana frontami ku Rynkowi Głównemu, a pozostałe cztery – parzyście frontami do ulic wychodzących z Rynku. Typ ten reprezentują głównie bloki tworzące zachodnią i północną pierzeję Rynku Głównego. Natomiast bloki tworzące wschodnią i w części południową pierzeję Rynku, będące jednocześnie blokami formującymi północną część ulicy Grodzkiej, w zasadzie nieregularne, ukazują sposób parcelacji wynikły z przedlokacyjnych uwarunkowań, tj. istniejącej murowanej zabudowy przy ciągach drożnych i kościołów św. Wojciecha oraz Mariackiego. Występuje także, jako separat, układ bloku z niepodzieloną od początku ćwiartką, będącą własnością wójta miasta, deformującą przyrynkowe parcele[14]. Działka wójtowska znajdowała się w przyrynkowym bloku oznaczonym umownie nr 29, wyznaczonym odcinkami ulic: Wiślnej, Gołębiej, Brackiej i częścią południowej pierzei Rynku Głównego (obecny adres ulica Bracka 3/5).

Na podstawie terenowych badań architektonicznych przeprowadzonych na terenie przyrynkowych bloków stwierdzono zjawisko powszechnie przebiegającego, symetrycznego, wzdłużnego podziału kurii, czyli parcel lokacyjnych. Odnotowano tylko jedną działkę o lokacyjnych wymiarach, która nigdy nie uległa podziałowi – to działka narożna oznaczona dziś jako Rynek Główny 47[15]. U przyczyn tego zjawiska zapewne leży jej wyjątkowa lokalizacja, u wylotu jednej z głównych ulic Krakowa na Rynek, w bliskim sąsiedztwie najważniejszej świątyni miasta, kościoła Mariackiego. Ponadto narożna lokalizacja umożliwiała ukształtowanie budynku o narysie litery L, zwróconego skrzydłami do Rynku i do ulicy Floriańskiej, dostępnego także dogodnie z podworca przez wjazd w murze granicznym, od strony tejże ulicy. Wzniesiony na tak obszernej działce budynek miał kubaturę dwukrotnie większą od siedziby mieszczańskiej zbudowanej na działce półkuryjnej – w 1311 roku był własnością Witka, wójta sandomierskiego[16]. Dogodny dostęp do wnętrza działki w domach narożnych o szerszej niż połowa kurii szerokości frontu stał się przyczyną formowania na nich zabudowy o powyżej przedstawionym narysie w kolejnych fazach budowy – zjawisko to czytelne jest w domu Pod Gruszką wyznaczającym północny narożnik Rynku, w budynku pałacu Pod Baranami u wylotu ulicy św. Anny na Rynek, domu Hermana z Raciborza u wylotu ulicy Brackiej na Rynek czy domu Czeczotki (zwanego tak od nazwiska późniejszego właściciela) w zachodnim narożniku Rynku[17].

Z wyjątkiem działki w narożniku Rynku i ulicy Floriańskiej, dziś oznaczonej jako Rynek Główny 47, trzydzieści przyrynkowych lokacyjnych parcel kuryjnych uległo wzdłużnemu podziałowi przed powstaniem na nich murowanej zabudowy. Na podzielonych parcelach kuryjnych zbudowano w pierwszej fazie budowy 68 domów, z których blisko 50 – wtopionych w trakty frontowe piwnic i parterów obecnych budynków – zachowało się w znacznej mierze do dziś. Podział lokacyjnych parcel na działki o mniejszej szerokości frontu nastąpić musiał zatem bardzo wcześnie, być może jeszcze pod koniec XIII wieku, przed rozpoczęciem właściwych prac budowlanych z użyciem kamienia i cegły. Obecnie stwierdzić można, że pierwsze chronologicznie murowane przyrynkowe domy polokacyjnego Krakowa, usytuowane są w przyrynkowej partii działek półkuryjnych, tj. na parcelach będących wynikiem podłużnego podziału działki lokacyjnej o szerokości frontu równej 18 łokciom (10,55 m), zwiększonej lub zmniejszonej o dwa łokcie (1,16 m) i proporcjach rzutu zbliżonych do kwadratów, zaś powierzchni kondygnacji około 110 m kw. Dwułokciowe zmiany szerokości frontu są wynikiem zaleceń wilkierza Rady Miejskiej o zależnościach budujących się sąsiadów z 1357 roku. Wilkierz ten – szczegółowo omówiony w pracach Władysława Grabskiego, a obszernie skomentowany przez Jerzego Wyrozumskiego – w przypadku niejednoczesności zabudowy nakazywał właścicielowi niebudującemu odstąpienie pasa własnego terenu o szerokości dwóch łokci (1,16 m) na rzecz sąsiada, który pierwszy wznosił budynek[18]. Zapewne wilkierz ten oparty był o wcześniejsze prawo zwyczajowe – *Zwierciadło saskie*[19], bowiem skutki jego postanowień spotkać można w obiektach o wcześniejszej metryce.

Pierwsze przyrynkowe polokacyjne murowane domy nie posiadały piwnic i miały wysokość co najmniej dwóch kondygnacji naziemnych[20], z których pierwszą stanowiło przyziemie – zapewne jednoprzestrzenna wielka sień pełniąca wiele funkcji[21]. Mieścił się tam warsztat rzemieślni-

[13] Są to: blok przyrynkowy, blok za pierwszą przecznicą, blok zbliźniony obcięty linią inkastelacji miejskich, blok o ćwiartce niepodzielonej, blok narożnikowy i blok poszerzony. Łukacz M.: *Metrologia*…, s. 97.

[14] Rajman J.: *Kraków*…, s. 247.

[15] Łukacz M., Komorowski W.: Ekspertyza konserwatorska domu przy Rynku Głównym 47 w Krakowie. MBP, 1985, mps.

[16] Grabski W.: *Średniowieczna kamienica*…, s. 163.

[17] Łukacz M., Łukacz J.: Badania architektoniczne wybranej partii budynku kamienicy Czeczotki…; Sławiński S., Hiżycka J.: Studium urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 24. PKZ Arkona, Kraków, 1999, mps; Komorowski W., Łukacz M.: Studium urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 12. MBP, 1987, mps.

[18] Grabski W.: *Ze studiów nad zabudową*…, s. 195; Wyrozumski J.: *Dzieje Krakowa. T. 1. Kraków u schyłku wieków średnich*. Red. J. Bieniarzówna, J.M. Małecki. Kraków 1992, s. 286–291.

[19] Lück H.: *Zwierciadło saskie i prawo magdeburskie fundamentem dla Europy*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa" 2008, z. 26, s. 143–159.

[20] O wysokości budynków polokacyjnej zabudowy świadczy pośrednio grubość murów ich przyziemi z reguły równa 1,5–2 łokci, tj. 0,8–1,2 m.

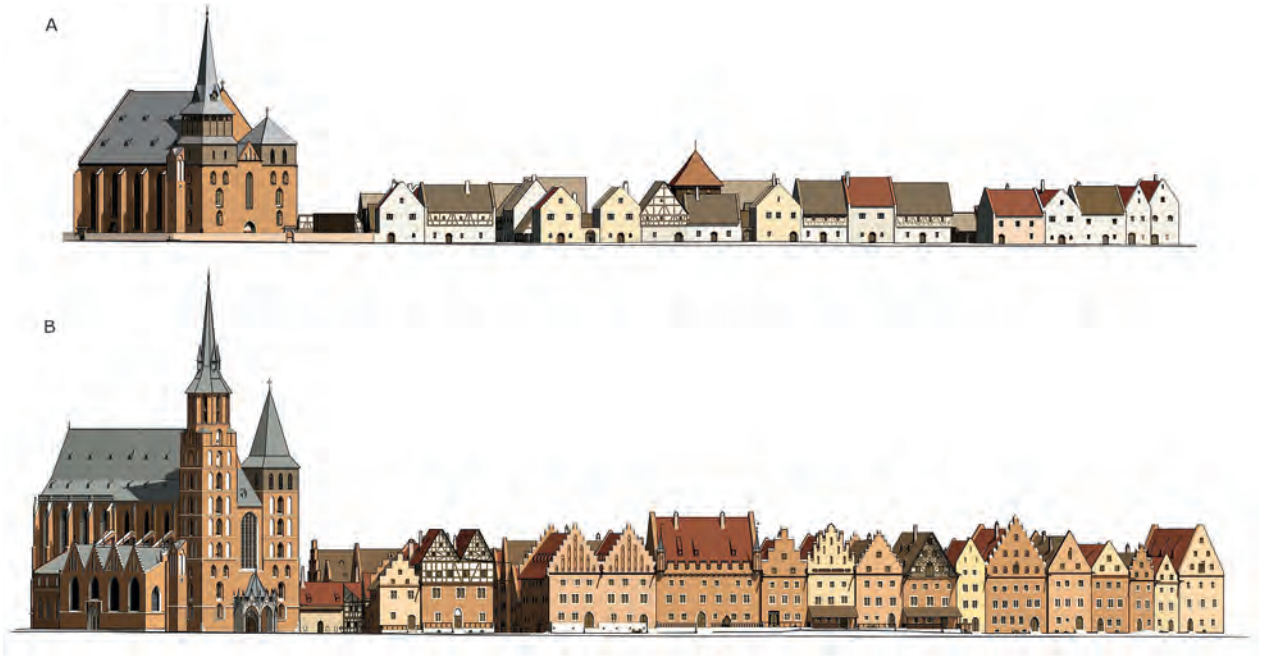
[21] Dla badaczy krakowskich szczególnie interesujący dom z jednoprzestrzennym przyziemiem, czyli dom sieniowy obszernie przedstawił Jerzy Piekalski. Piekalski J.: *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza, funkcja, forma*. Wrocław 2004, s. 121–134.

Rynek Główny 23, piwnica traktu frontowego – przęsło sklepienia żebrowego z przedstawieniem głowy męskiej w zworniku, połowa XIV w.; fot. M. Łukacz

Rynek Główny 23, piwnica traktu frontowego stanowiąca przyziom budynku z końca XIII i początku XIV w. – ściana elewacyjna tylna, wyjście z budynku na podworzec, z prawej (w ścianie) almaria; fot. M. Łukacz

Rekonstrukcja elewacji domów wschodniej pierzei Rynku Głównego: A – pierwsza połowa XIV w., B – druga połowa XV w.; oprac. graficzne P. Opaliński, M. Kowalski; konsultacje nauk.: dr inż. M. Łukacz, prof. nadzw. dr hab. T. Węcławowicz – zabudowa sakralna

czy, skład towarów, a także przestrzeń mieszkalna ogrzewana otwartym paleniskiem z okapem[22]. Sień oświetlona była zazwyczaj dwoma niewielkimi oknami, umieszczonymi po obu stronach z reguły symetrycznie usytuowanego frontowego wejścia do budynku. Funkcjonowało również wejście w ścianie elewacyjnej tylnej, od strony podworca, znajdujące się z reguły przy jednej ze ścian sąsiedzkich. Taka lokalizacja wyjścia pozwalała na dogodne umieszczenie paleniska we wnętrzu jednoprzestrzennej sieni przy drugiej ścianie sąsiedzkiej. Partery tych domów nie były przejezdne, o czym świadczy niewielka szerokość wejść, wynosząca około 90–120 cm. Wnętrza drugiej kondygnacji, stanowiącej piętro pierwszych murowanych domów krakowskich, są słabiej rozpoznane, bowiem zachowały się jedynie ich ściany sąsiedzkie. Pierwotne ściany elewacyjne frontowa i tylna w poziomie drugiej kondygnacji, tj. piętra (będącej parterem obecnych kamienic przyrynkowych), uległy licznym przekształceniom i całkowitemu zatarciu pierwotnej artykulacji architektonicznej w czasie licznych, późniejszych akcji budowlanych. W praktyce przedstawiany wygląd tych ścian jest rekonstrukcją teoretyczną, opartą na analogicznych rozwiązaniach śląskich i niemieckich domów mieszczańskich końca XIII i początku XIV wieku. Zabudowę najstarszych przyrynkowych domów lokacyjnego Krakowa wyznaczają dziś zatem ściany zewnętrzne traktu frontowego, a częstokroć i środkowego[23], piwnic i parterów obecnych budynków. Pierwsze murowane domy krakowskie należą do typu domu miejskiego występującego na całym północnoeuropejskim obszarze kulturowym oraz w miastach Śląska[24], począwszy od końca XIII wieku, z tą jedynie modyfikacją, że domy śląskie i krakowskie z reguły posiadały mieszkalne piętro, które nie zawsze występowało w domach północnych[25].

[22] W trakcie badań architektonicznych piwnic domu przy Rynku Głównym 6 odsłonięto szczelinowy otwór dymowy w ścianie elewacyjnej tylnej, wyprowadzający spaliny z kominka na zewnątrz. Łukacz M.: Badania architektoniczne piwnic Szarej Kamienicy… 1998.

[23] W znacznej części domów nie wykształcił się w piwnicach trakt środkowy pełniący funkcję rozejścia komunikacyjnego, w tym przypadku głębokość pierwotnego domu wyznacza tylna ściana traktu frontowego.

[24] Chorowska M.: *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*. Wrocław 1994, s. 27. Napisano tam: „wyniki badań upoważniają jednak do stwierdzenia, że pierwsze murowane domy wrocławskie wznoszone były od razu jako wielokondygnacyjne kamienice. Niektóre z nich, zwłaszcza przy Rynku, miały dwa piętra". W innym fragmencie: „(…) pod koniec XIII stulecia najliczniej reprezentowane domy przy Rynku stały już na ogół w zwartej zabudowie szeregowej, bez możliwości wjazdu wozem na teren posesji. Partery domów także były nieprzejezdne, co wynika z małej szerokości otworów drzwiowych. Izby przyziemi dostępne były na ogół jednym wejściem frontowym i jednym tylnym. (…) Najstarsze wrocławskie domy murowane nie miały podpiwniczenia. Początkowo do dolnej kondygnacji wchodziło się bezpośrednio z ulicy. Wysokość ich parterów wahała się od 2,6 do 2,7 m. (…) Właściwa przestrzeń mieszkalna mieściła się na piętrach wrocławskich kamienic. W odróżnieniu od przyziemi były one wyższe, oświetlone większymi oknami i ogrzewane".

[25] Kręglewska-Foksowicz E.: *Konferencja naukowa „Kamienica miejska w Polsce do końca XVIII wieku"*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1985, t. 30, z. 2, s. 100–102, cyt. wypowiedzi Adama Miłobędzkiego: „(…) przeważająca większość miast Europy północnej i środkowej zabudowana była pierwotnie domem parterowym o genezie wiejskiej, jedno, dwuwnętrzowym, w którym w jakimś momencie pojawiła się czarna kuchnia. Później stał się modny model śródziemnomorski, wobec czego przeniesiono kuchnię z przyziemia na piętro, ale jej ślady pozostały w przyziemiu".

Rynek Główny 19, pierwsze piętro – trakt frontowy, profilowany strop belkowy o diagonalnym układzie beleczek, koniec XV w.; fot. M. Łukacz

Rynek Główny 19, pierwsze piętro, trakt frontowy – profilowany strop belkowy, kasetonowy, połowa XV w.; fot. M. Łukacz

W domach krakowskich końca XIII i początku XIV wieku z mieszkaniem na piętrze widać wpływy tradycji domu śródziemnomorskiego, a właściwie jeszcze tradycji antycznej, rozwiniętej w średniowieczu i rozprzestrzeniającej się według wzorów toskańsko-lombardzkich oraz francuskich do południowych Niemiec. Niemniej są w tej kwestii inne poglądy, wskazujące na niezależne od wpływów romańskich korzenie niemieckiego murowanego budownictwa mieszkalnego[26].

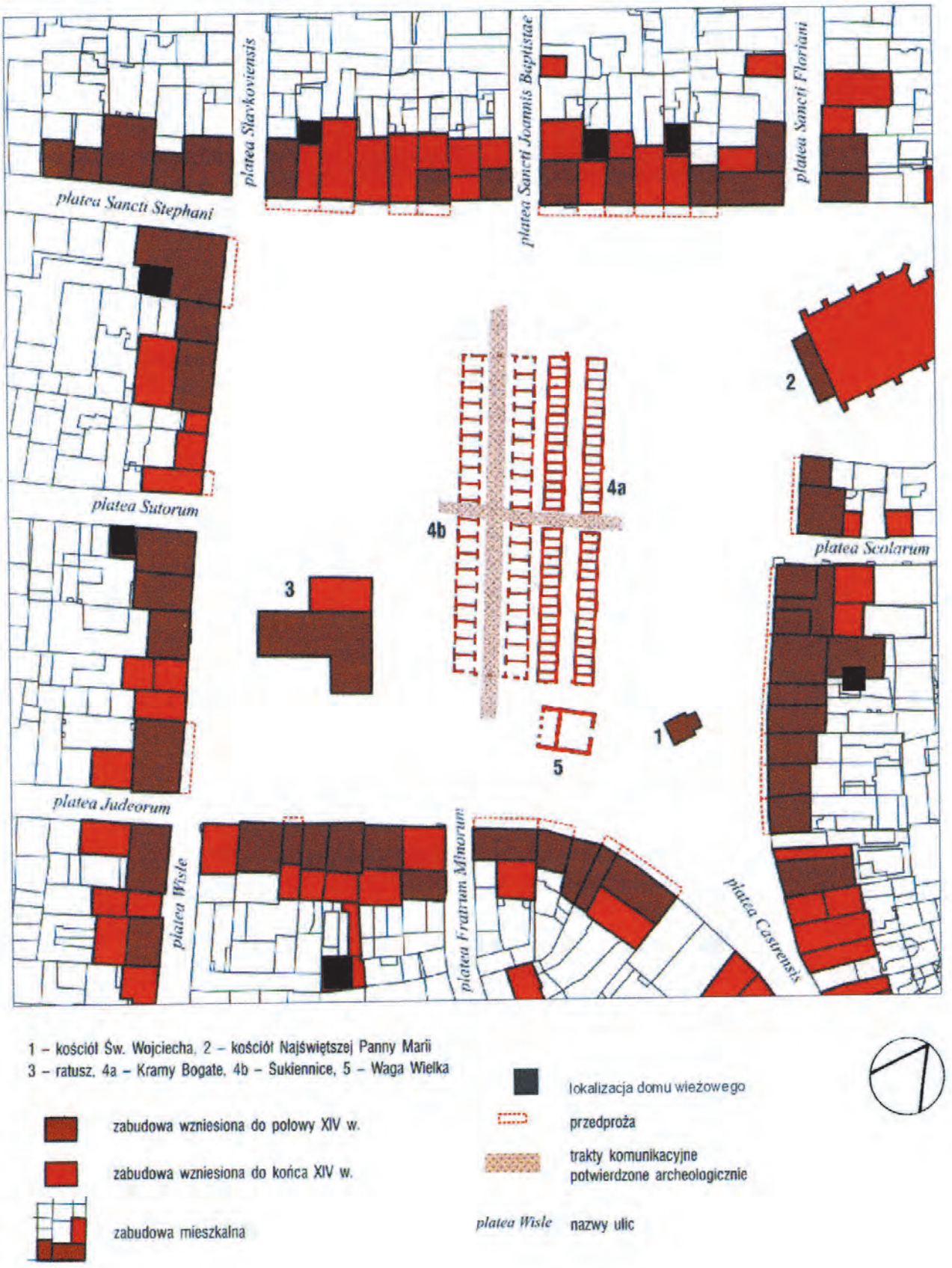
Pierwsze murowane domy budowano z warstwowanego wapienia łamanego, cegły używano często wyłącznie do opracowania krawędzi otworów, tj. ceglanych portali, ich ościeży i nadproży, krawędzi okien, a także wnęk w ścianach – almarii. Zastosowanie cegły do opracowania krawędzi otworów nie jest jednakże regułą, w licznych przypadkach materiał ten nie występuje w rozpoznanych przyziemiach domów pochodzących z pierwszej fazy budowy. Sporadycznie otwory te posiadają kamieniarkę i w przypadku np. domu na działce przy Rynku Głównym 23 jest to półkolisty, piaskowcowy portal bez dekoracji czy sfazowania, a w przypadku domu na działce Rynek Główny 30 / ulica Szewska 2 okienka posiadają kamieniarkę o prostych formach. Ściany domów były wpuszczone w teren na głębokość około 60–80 cm, mają grubość najczęściej około 90–120 cm, tj. od półtora do dwóch łokci krakowskich. Pomieszczenie parteru przykryte było stropem belkowym opartym na odsadzkach. W kilku domach zachowały się wapienne wsporniki, służące jako oparcie belek stropowych[27]. O lokalizacji pierwotnych urządzeń ogniowych świadczą otwory dymowe i piony spalinowe usytuowane bądź przy ścianie elewacyjnej tylnej, bądź przy ścianie sąsiedzkiej. Otwory frontowego i tylnego wejścia zamknięte są półkoliście, zaś ich nadproża – odcinkowe, płaskie, zaostrzone w kluczu.

W domu przy Rynku Głównym 6 zachowało się zabezpieczenie drewnianych drzwi wejściowych w postaci poziomej belki w drewnianej prowadnicy umieszczonej w grubości muru. W ścianach pomieszczenia przyziemia od wnętrza występują almarie w postaci wnęk o wymiarach z reguły 55 x 55 cm (tj. zbliżonych do jednego łokcia krakowskiego), głębokości pół łokcia, o nadprożach wykonanych z grubej deski dębowej. Wykonywano także niewielkie almarie o ceglanych krawędziach i nadprożach, wymurowanych z dwóch cegieł ułożonych skośnie, np. w domach przy Rynku Głównym 6, 19 i 23. Zachowane do dziś na ścianach tych domów partie wypraw tynkowych, stratygraficznie powiązane z wątkami pochodzącymi z pierwszej fazy budowy, jednoznacznie dowodzą, że domy te z reguły posiadały ściany tynkowane i pokryte pobiałą od wnętrza. Tynkowanie ścian i sklepień pomieszczeń pierwszej kondygnacji stosowane było także w XV wieku. Świadczą o tym polichromowane wyprawy tynkowe sklepienia żebrowego powstałego w XIV stuleciu, a zachowanego w obecnej piwnicy domu przy Rynku Głównym 23[28]. Pomieszczenia drugiej kondygnacji domów wznoszonych po lokacji dostępne były zapewne schodami zewnętrznymi. Domniemaną lokalizację schodów wewnętrznych zatarły późniejsze podziały pierwotnego wnętrza domu i postępująca wymiana stropów

[26] Zdaniem Jerzego Piekalskiego niezależnie od wpływów romańskich we wczesnych domach krakowskich widać korzenie niemieckiego murowanego budownictwa mieszkalnego. Piekalski J.: *Wczesne domy…*, s. 206. Problematykę związku pierwszej kondygnacji najstarszych kamienic krakowskich z domem szczytowym północnoeuropejskiego obszaru kulturowego przedstawił: Łukacz M.: Pierwsze przemiany przestrzenne…, s. 96–114.

[27] Takie wsporniki występują w budynkach np. przy Rynku Głównym 13, ul. św. Tomasza 17, Sławkowskiej 6, Kanoniczej 1.

[28] Informacje o zabytkowych narzutach w piwnicach pochodzących z pierwszych faz budowy omawianych domów przynoszą dokumentacje konserwatorskie, m.in.: Gosztyła M.: Sprawozdanie z prac konserwatorskich sklepienia w piwnicy domu Rynek Główny 23, 1997; Łukacz B.: Kierunkowy program prac konserwatorskich w piwnicach domu przy Rynku Głównym 39/40 w Krakowie. PBZA Marek Łukacz, wydruk komputerowy, 1999; eadem: Program prac konserwatorskich w piwnicach Szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6 w Krakowie. PBZA Marek Łukacz, wydruk komputerowy, 2000; eadem: Program prac konserwatorskich w piwnicach kamienicy Montelupich przy Rynku Głównym 7 w Krakowie. PBZA Marek Łukacz, wydruk komputerowy, 2009.

Przyrynkowa zabudowa murowana w Krakowie w połowie XIV w. według W. Komorowskiego. Czarnym walorem oznaczono lokalizację partii zachowanych przyziomów domów wieżowych pochodzących z końca XIII w. i pierwszej połowy XIV w.

Rynek Główny 16, I piętro, trakt frontowy – dekoracja architektoniczna ściany sąsiedzkiej, druga połowa XIV w.; fot. M. Łukacz

na sklepienia w trzeciej fazie budowy. Podobnie jak w domach Wrocławia, schody mogły być także rodzajem drabin dostawionych na zewnątrz do tylnej ściany budynków[29]. W niektórych domach krakowskich jednakże piętro dostępne było z zewnątrz schodami umieszczonymi w grubości muru. Schody takie zachowały się do dziś w zabudowie na działce przy Rynku Głównym 6, w dawnym budynku narożnym i w domu wschodnim, tworzącym dziś wschodnie skrzydło zabudowy. Schody takie znajdują się również w domu północnym zabudowy oznaczonej dziś jako Rynek Główny 7[30].

Pierwsze murowane budynki nakryte były dachami kalenicowymi bądź szczytowymi – w zależności od proporcji narysu ścian zewnętrznych – przyjąwszy oczywistą zasadę formowania kalenicy wzdłuż dłuższej osi symetrii budynku.

Część budynków przyrynkowych wzniesiona była w pierwszej fazie budowy z drewna, nie można też wykluczyć, że miały murowane przyziemia, a drugą kondygnację drewnianą, zapewne w konstrukcji szkieletowej. Ten typ konstrukcji drewnianej, powszechnie stosowany w Europie Zachodniej, bliższy był pierwszym osadnikom pochodzącym w większości z tychże krain niż stosowana w tym czasie w Małopolsce konstrukcja węgłowa. Na działce mieściła się także z reguły drewniana zabudowa oficynowa. Została ona całkowicie zatarta w kolejnych fazach budowy – wszakże można przyjąć, że były to parterowe obiekty o charakterze gospodarczym.

Brak możliwości wjazdu na teren działki i nieprzejezdne pomieszczenie parteru ograniczały program funkcjonalny tejże drewnianej zabudowy oficynowej. W wyniku badań architektonicznych podziemnej kondygnacji obecnych kamienic stwierdzono, że częstokroć w trakcie wznoszenia domu pozostawiano wąski wjazd z ulicy na tyły działki, a wzniesiony dom nie zajmował całej szerokości parceli. Owe przejazdy zamurowywane w kolejnej fazie budowy czytelne są dziś w piwnicach domów przy Rynku Głównym 6, 12, 20 i 25. Szerokość tych wjazdów wynosi od około 2,6 do 3,8 m, w zależności od szerokości frontu parceli. Wnosić więc należy, że w pierwszej fazie budowy, pod koniec XIII i na początku XIV wieku, ściany elewacyjne domów nie wszędzie tworzyły zwarte pierzeje. W przypadku domów na działce przy Rynku Głównym 6 wjazd z Rynku w głąb parceli południowej funkcjonował jeszcze po rozwinięciu się zabudowy i dostawieniu traktów tylnych.

Problem dostępu do tylnej część parceli nie występował w przypadku domów narożnych, gdzie na teren podworca i do oficyn można było się łatwo dostać z przecznicy przez

[29] Małgorzata Chorowska przedstawiła relikty po takichże schodach zewnętrznych. Chorowska M.: *Średniowieczna kamienica…*, s. 39. W Krakowie zachowany otwór wejściowy w ścianie elewacyjnej bocznej w poziomie drugiej kondygnacji opisał Tomasz Liniecki. Liniecki T.: *Dom wójta Henryka z wieku XIII w Krakowie*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1988, t. 33, s. 289, ryc. 4.

[30] Łukacz M.: Badania architektoniczne partii zabudowy Szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6 w Krakowie, mps, 1989; Janczykowski J.: Ekspertyza konserwatorska kamienicy Montelupich przy Rynku Głównym 7 w Krakowie. MBP 1978, mps.

Rynek Główny 16, I piętro, trakt frontowy – fragment architektonicznego wystroju ściany południowej – wspornik z rzeźbą głowy mężczyzny, druga połowa XIV w.; fot. M. Łukacz

bramę w murze czy ogrodzeniu oddzielającym podworzec od przecznicy. Parcele te, zapewne ze względu na tę dogodność, zabudowywane były w pierwszej kolejności, ponadto domy na nich wznoszone posiadały najczęściej większą głębokość niż pozostałe w pierzei bloku staromiejskiego. Częstokroć są one szersze o około 1,2 m, tj. o dwa krakowskie łokcie, co świadczy o ich wcześniejszej zabudowie, zgodnie z zaleceniem wilkierza Rady Miejskiej z 1357 roku o zależności budujących się sąsiadów.

Aby dojechać do własnych oficyn na działkach, korzystano także z niezabudowanych parcel sąsiednich. Działo się to w przypadku bloków staromiejskich typu przyrynkowego, gdzie połowa działek w bloku zwrócona była frontami do Rynku, a druga połowa frontami do ulic wybiegających z Rynku Głównego. Właściciele pięciu domów na działkach oznaczonych dziś numerami 24, 25, 26 przy Rynku Głównym korzystali z niezabudowanej parceli za tyłami własnych działek, co umożliwiało dotarcie do oficyn tylnych bez korzystania z komunikacji poprzez przyziemia budynków frontowych[31].

Kolejne przejazdy pomiędzy własnościami dzieliły dwa wydłużone bloki znajdujące się u wylotu ulicy Grodzkiej na Rynek. Pierwszy z nich łączył Rynek z ulicą Bracką – dziś jego północną część zajmuje wzniesiony w końcu XIV wieku budynek oznaczony jako Rynek Główny 18 – jest to najwęższy z zachowanych gotyckich budynków przyrynkowych[32]. Lokalizacja tego przejazdu obok obszernej kamienicy Hetmańskiej przy Rynku Głównym 19, o powiększonym programie przestrzennym w stosunku do domów mieszczańskich, sugerować może, że przejazd ten w pierwszej fazie budowy był wjazdem na tył tej obszernej własności bez konieczności przejazdu z Rynku przez przyziom budynku. Drugi przejazd łączył Rynek z ulicą Stolarską[33] – na jego zachodniej części powstał w połowie XV wieku dom stanowiący północną część własności oznaczonej dziś jako Rynek Główny 12. Był jednym z dwóch najwęższych domów przyrynkowych, widnieje jeszcze na rysunku Łukasza Kozakiewicza z 1824 roku[34].

Na części polokacyjnych, przyrynkowych parcel półkuryjnych pierwsza chronologicznie zabudowa złożona była z budynku frontowego o prostym programie architektonicznym i murowanej, co najmniej piętrowej kubatury, wzniesionej w środkowej bądź tylnej partii wydłużonej działki, a zapewne także drewnianej oficyny zamykającej działkę od tyłu. Murowany piętrowy budynek o rzucie kwadratu w środkowej partii wydłużonej działki trudno nazwać oficyną środkową, właściwsza byłaby nazwa dom wieżowy[35]. Domy tego typu łączyły w sobie funkcje mieszkalne z cechami reprezentacyjnymi i elementami obronnymi, będąc formą domu pańskiego. W świetle obecnego stanu badań stwierdzić można, że z wyjątkiem zachowanych ścian przyziomu lub jedynie jego części, wyższe kondygnacje zostały w tych domach całkowicie zatarte w trakcie kolejnych gotyckich akcji budowlanych. Budynki tego typu zlokalizowa-

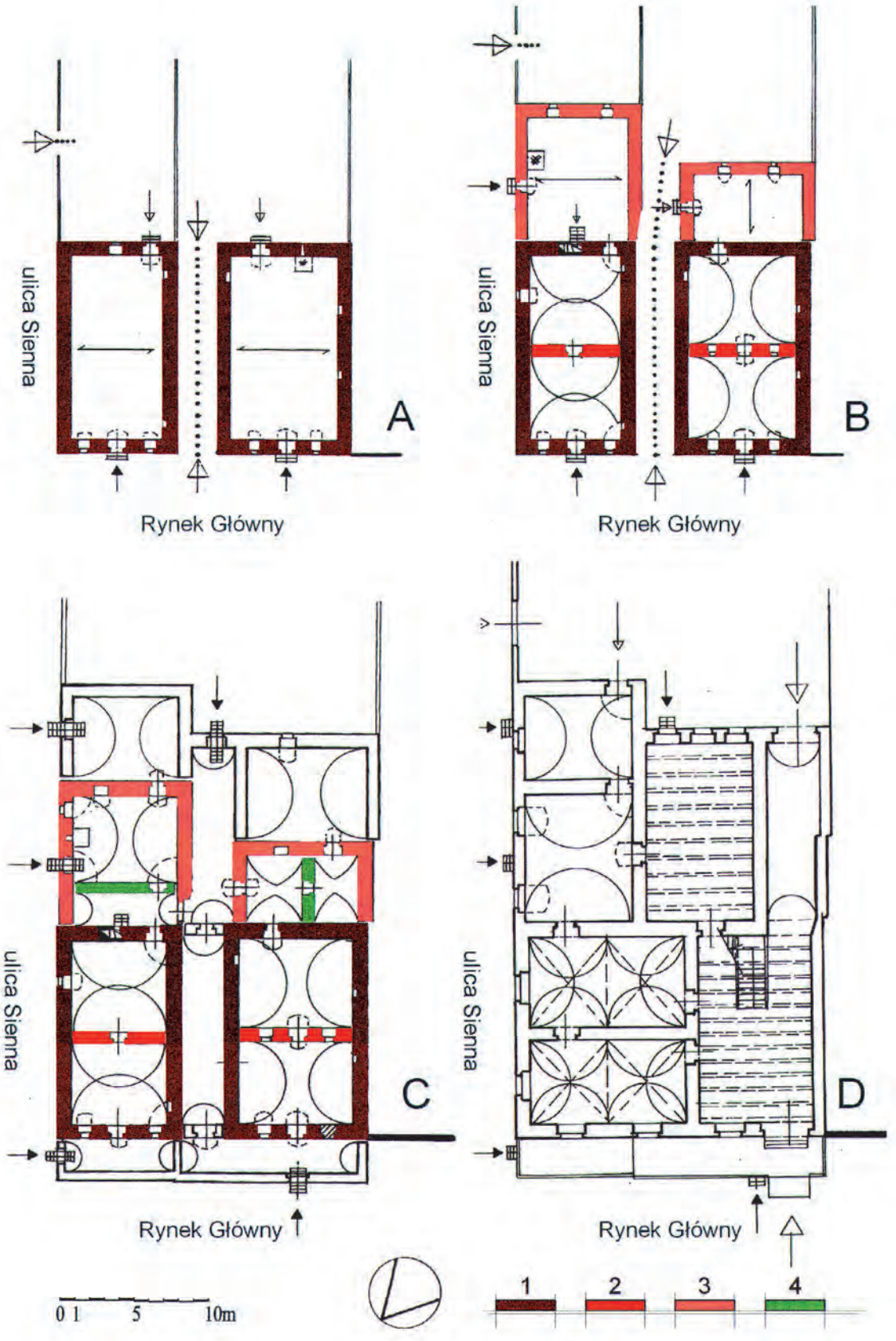
[31] Po zamurowaniu wjazdu z Rynku pomiędzy wschodnim i zachodnim domem nr 25, co miało miejsce w kolejnej fazie budowy, właściciele ci wykupili północną połowę działki za tyłami własnych oficyn i na dokupionym terenie wystawili murowane oficyny tylne, pozostawiając południową część działki jako wspólny wjazd i wspólny rynsztok. Łukacz M., Komorowski W.: Studium urbanistyczno-konserwatorskie staromiejskiego bloku nr 29 w Krakowie. MBP, 1988, mps. Rynsztok ten jest wzmiankowany w: *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*. Wyd. S. Krzyżanowski. Kraków 1904, nr 2410, s. 315; opis z 1397 r.: *canale seu aquefluxum subterraneum de curia domus sue per curiam ducis usque ad platheam Wislensem* (kanał, czyli podziemne ujście wody, z domu swojego [tu nazwisko właściciela posesji przyrynkowej] przez posesje książąt mazowieckich [Rynek Główny 26] do ulicy Wiślnej).

[32] Swaryczewski A.: *Historyczne przekształcenia*…, s. 24.

[33] Borowiejska-Birkenmajerowa M.: *Kształt średniowiecznego*…, s. 111, ryc. 95.

[34] Banach J.: *Ikonografia Rynku Głównego w Krakowie*. Kraków 1998, s. 66.

[35] Problematykę domów wieżowych w miastach Europy Środkowej opracował obszernie Jerzy Piekalski. Piekalski J.: *Wczesne domy*…, s. 135–166. Zagadnienie funkcjonowania domów wieżowych w krajobrazie miasta przedstawił Cezary Buśko. Buśko C.: Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta. W: *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*. Red. B. Gediga. Wrocław 2004, s. 62–73, uwzględniając tamże dom wójta Henryka w Krakowie na działce oznaczonej dziś jako ul. Bracka 3/5.

Rynek Główny 6 – przemiany przestrzenne zabudowy w okresie gotyku; rzut pierwszej kondygnacji: A. narys polokacyjnej zabudowy dwóch odrębnych budynków z wjazdem od strony Rynku, koniec XIII i początek XIV w., B. podział poprzeczny jednoprzestrzennych sieni budynków i dobudowa traktów w głąb działki, pierwsza połowa XIV w., C. rzut piwnic po scaleniu i pogłębieniu zabudowy, druga połowa XIV w., D. rzut parteru, druga połowa XIV w.; 1. koniec XIII w., 2. początek XIV w., 3. połowa XIV w., 4. druga połowa XIV w.; oprac. dr inż. M. Łukacz

no na działkach: Rynek Główny 7, 23, 30, 35, 36, 43, 46[36]. Pośrednio o ich wysokości co najmniej dwóch, a zapewne trzech kondygnacji świadczą zachowane mury przyziemi o grubości około 1,2–1,7 m, tj. dwóch lub dwóch i pół łokcia krakowskiego. Na podstawie obecnego stanu badań można stwierdzić, że jedynie jeden dom wieżowy zachował się w pełnej wysokości – dom wójta Henryka pochodzący z końca XIII wieku, wtopiony dziś w zabudowę działki przy ulicy Brackiej 3/5[37]. Budynek ten będący symbolem władzy i prestiżu wójta Krakowa, zlokalizowany w środku parceli o powierzchni ćwiartki bloku[38], jest zatem w części reprezentatywny dla innych domów wieżowych o zapewne skromniejszym programie. W świetle wyników badań archeologicznych i architektonicznych stwierdzić należy, że granica pomiędzy kwadratowym w rzucie, murowanym, piętrowym budynkiem a wieżą o trzech kondygnacjach była płynna. Przedstawienie wyższych kondygnacji krakowskich domów wieżowych nosi cechy rekonstrukcji teoretycznej, wykonanej na podstawie analogicznych budowli tego typu w Pradze i Wrocławiu, będących obok Krakowa największymi i najbardziej dynamicznymi ośrodkami Europy Środkowo-Wschodniej[39].

Druga faza rozwoju murowanej zabudowy mieszkalnej

Druga faza kształtowania się najczęściej zrealizowanego typu kamienicy przyrynkowej ma miejsce w pierwszej połowie XIV wieku. W licznych domach powstałych na parceli półkuryjnej nastąpił podział jednoprzestrzennych sieni, wypełniających w całości przyziomy pierwszych murowanych domów. Proces ten związany był zapewne z uciążliwością przechodzenia przez sień na tył działki czy przepędzania tamtędy zwierząt gospodarczych. Akcja budowlana dotyczyła prawdopodobnie nadbudowy bądź przebudowy piętra. Zjawisko to zachodziło jeszcze przed generalnym rozwojem układu funkcjonalno-przestrzennego gotyckich domów, który miał miejsce generalnie w drugiej połowie XIV i na początku XV wieku, a polegał na dostawieniu traktów tylnych do przyulicznych wcześniejszych budowli, ich nadbudowie i transformacji, co stanowi fazę trzecią rozwoju domu mieszczańskiego w Krakowie.

Podział wnętrza parteru domu występował w trzech wariantach, w zależności od dostępu do tylnej części działki. W pierwszym przypadku, gdy dom stał w zwartej pierzei, bez możliwości dostępu z zewnątrz na tył działki, obszerną sień przyziemia dzielono wzdłużnie. Nowa ściana podłużna była z reguły wzniesiona z cegły i znajdowały się w niej oprócz przejścia głębokie i szerokie półkoliste wnęki, np. w domach przy Rynku Głównym 13, 22, 46. Na ścianie tej opierano belki stropowe rozpięte nad dwoma wyznaczonymi tym sposobem pomieszczeniami. Pomieszczenia te były różnej szerokości, albowiem symetryczny podział sieni uniemożliwiało wejście do budynku znajdujące się w środkowej osi w ścianie elewacyjnej. Taka właśnie lokalizacja pierwotnego wejścia, którego w tej fazie budowy nie można było zamurować, gdyż było jedynym dostępem z ulicy do budynku, stała się przyczyną nierównego podziału traktu frontowego budynków w XV wieku. W czasie kolejnych akcji budowlanych ścianę podłużną traktu frontowego nowych kondygnacji nadbudowywano na ścianie dzielącej pierwotne pomieszczenie przyziomu. Zdarzało się, że wyjście z sieni w przyziomie na podworzec umieszczane było na środku także i ściany elewacyjnej tylnej, co dodatkowo wykluczało możliwość podziału sieni na dwa równej wielkości pomieszczenia, np. w domu przy Rynku Głównym 39/40.

Drugi wariant podziału jednoprzestrzennej sieni parteru to jej symetryczne przecięcie ścianą podłużną na dwa równej wielkości pomieszczenia. Taki podział odbywający się w tej i w następnej fazie budowy mógł mieć miejsce wyłącznie w przypadku zamurowania wejścia do domu z ulicy znajdującego się w środkowej osi elewacji. Zamurowanie wejścia frontowego było możliwe w domach narożnych, albowiem można było dostać się do wnętrza domu wejściem umieszczonym w elewacji tylnej, wychodzącym na podworzec oddzielony od przecznicy jedynie murem lub płotem z bramą. Taki właśnie symetryczny podział obecnego traktu frontowego ukazuje dom narożny np. przy Rynku Głównym 42[40]. Dogodny wjazd z przecznicy na podwórze częstokroć powodował także rozszerzenie programu zabudowy oficynowej w domach narożnych.

[36] Narys pierwszej kondygnacji domu wieżowego lub jej zachowaną część przedstawiono w dokumentacjach: Karbowski A.: Kamienica Małachowskich, Kraków, Rynek Główny 30 / ul. Szewska 2. Piwnice pod skrzydłem północnym 1966, mps; Schejbal-Dereń K: Kraków Rynek Główny 46. Sprawozdanie z badań archeologicznych, 2004, mps; Łukacz M., Łukacz M.J.: Badania architektoniczne piwnic kamienicy Montelupich; Łukacz M.: Badania architektoniczne domu przy Rynku Głównym 23 w Krakowie. PBZA Marek Łukacz, 2004, wydruk komputerowy; Cechosz S., Holcer Ł.: *O początkach pałacu*… Autor dziękuje panu Stanisławowi Sławińskiemu za udostępnienie złożonego do druku artykułu: *Przyczynek do stanu badań nad zagadnieniami najstarszych kamienic krakowskich i ich lokalizacji na działce modularnej*, zawierającego m.in. dane o wczesnej zabudowie na działkach Rynek Główny 36 / ul. Sławkowska 1, Rynek Główny 42 / ul. św. Jana 1.

[37] Ten najstarszy datowany budynek mieszczański lokacyjnego Krakowa zidentyfikowali i rozpoznali Waldemar Komorowski i Marek Łukacz. Komorowski W., Łukacz M.: *Bursa węgierska*… Wyniki kolejnego etapu prac badawczych przedstawił Tomasz Liniecki: Liniecki T.: *Dom wójta*…

[38] Tj. dwóch lokacyjnych parcel, zlokalizowanych w połowie odległości pomiędzy przedlokacyjną osadą targową związaną z klasztorami oo. Franciszkanów i oo. Dominikanów a nowym centrum powstającego miasta – Rynkiem.

[39] Piekalski J.: *Wczesne domy*…, s. 166.

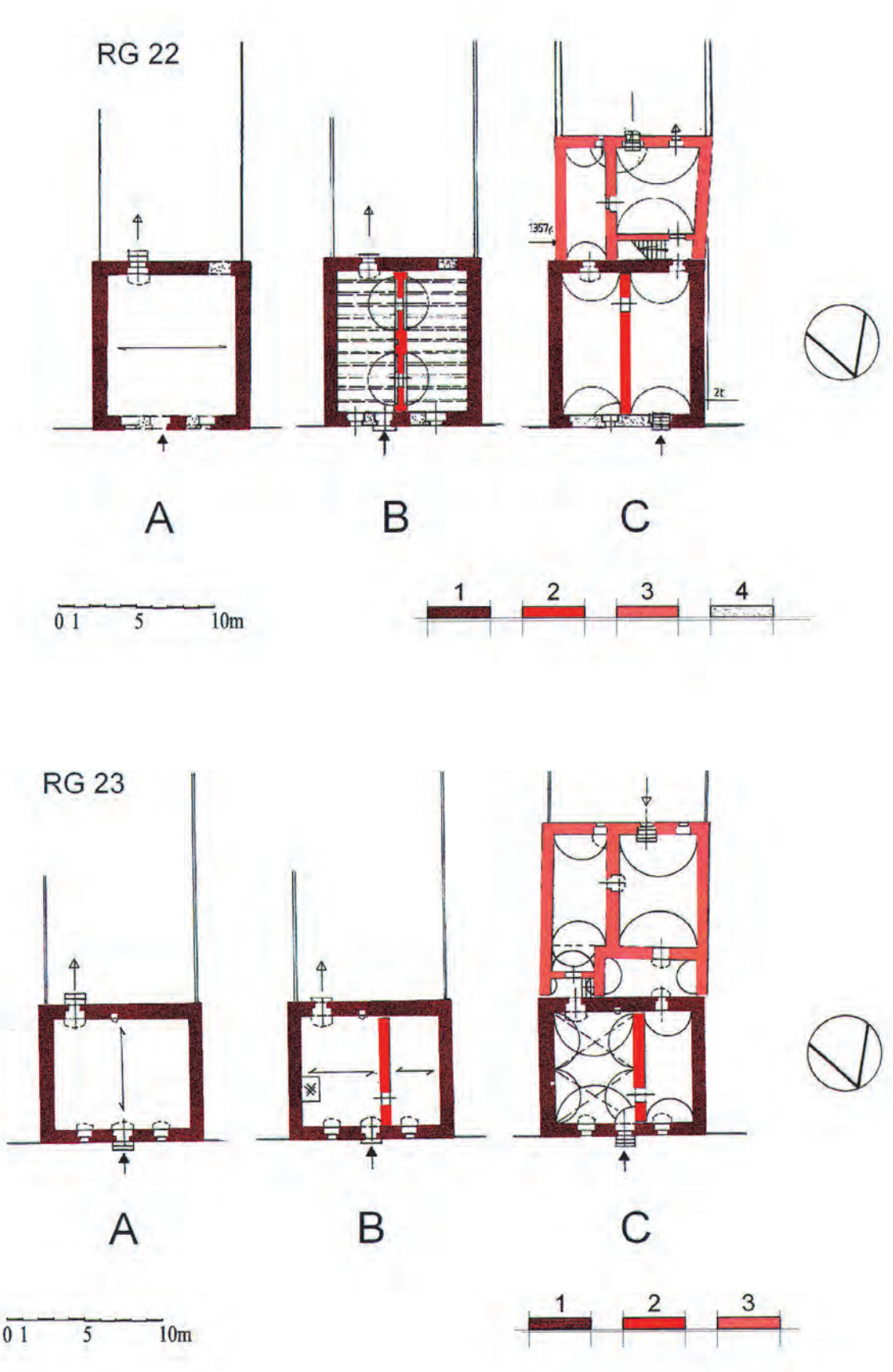
[40] Dogodny wjazd na podworzec i dostęp do oficyn w domach narożnych, a co za tym idzie wykluczenie funkcji komunikacji ulicy z podworcem, powodował częstokroć odmienny układ pomieszczeń powstającego traktu tylnego. Rezygnowano z szerokiej izby tylnej i wąskiego przechodu na rzecz dwóch pomieszczeń o niemal równej szerokości, formowanych w czasie trzeciej fazy budowy.

Ulica Bracka 3/5, piwnice – wnętrze pierwszej kondygnacji domu wieżowego wójta Henryka, ściana elewacyjna wschodnia, koniec XIII w.; fot. M. Łukacz

Ulica Bracka 3/5, piwnice – elewacja wschodnia pierwszej kondygnacji domu wieżowego wójta Henryka, koniec XIII w.; fot. M. Łukacz

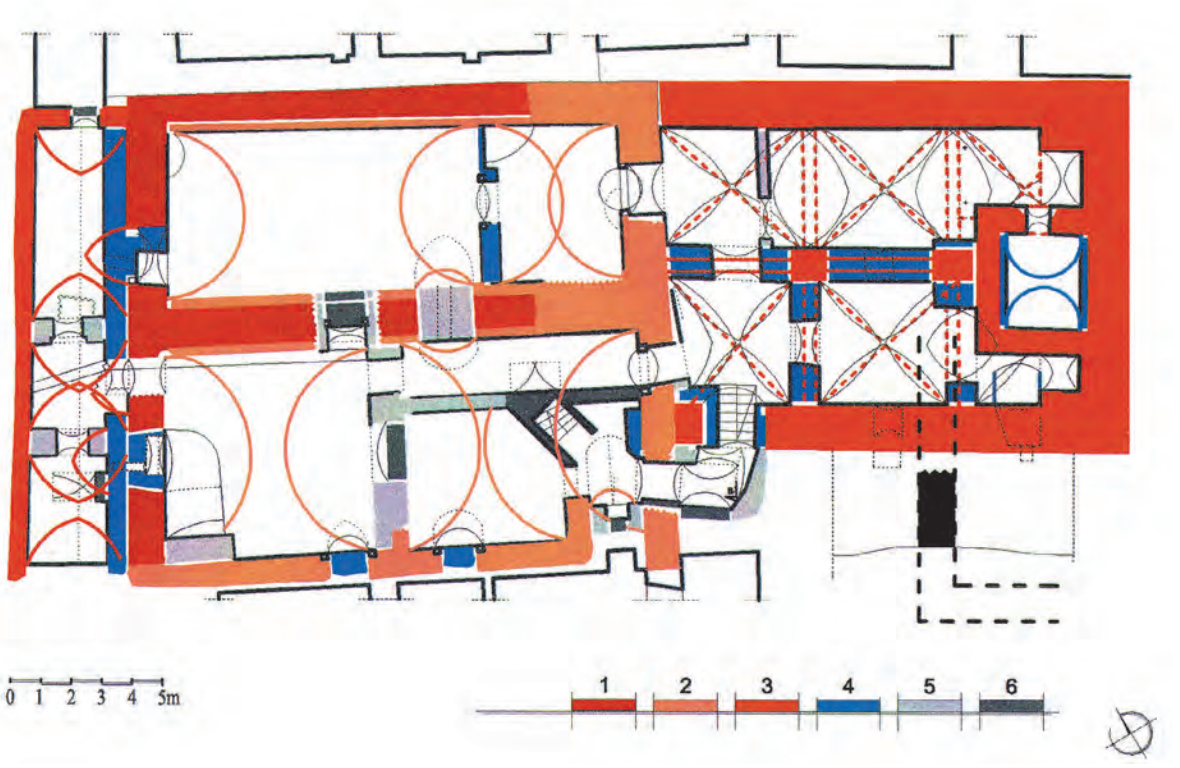
Rynek Główny 22 i 23 – gotyckie przemiany przestrzenne przyrynkowej zabudowy; rzuty pierwszej kondygnacji: A. jednoprzestrzenne przyziomy, B. symetryczny i niesymetryczny podział sieni przyziomu na dwa pomieszczenia, C. dobudowa traktu tylnego i środkowego. 1. koniec XIII i początek XIV w., 2. pierwsza połowa XIV w., 3. druga połowa XIV w., 4. niezachowane partie ścian; oprac. dr inż. M. Łukacz

Rynek Główny 35 (siedziba Muzeum Historycznego Miasta Krakowa), piwnice – ściana elewacyjna przedproża, widoczny portal wyjścia z południowego przedproża na Rynek, druga połowa XIV w.; fot. D. Bodzioch

Rynek Główny 35, piwnice – ściana elewacyjna przedproża, z lewej dolna część kamieniarki okna, w głębi portal wyjścia z północnego przedproża na Rynek, druga połowa XIV w.; fot. D. Bodzioch

Rynek Główny 7 – rzut piwnic, rozwarstwienie chronologiczne. Walorem czarnym oznaczony rozpoznany i hipotetyczny przebieg murów wieżowej oficyny środkowej, zatartej w czasie budowy oficyny bocznej w drugiej połowie XIV w.; 1. koniec XIII / początek XIV w., 2. pierwsza połowa XIV w., 3. połowa XIV w., 4. koniec XVII / XVIII w., 5. połowa XIX w., 6. pierwsza połowa XX w.; oprac. dr inż. M. Łukacz

Trzeci wariant podziału jednoprzestrzennej sieni, mieszczącej się w przyziomie pierwotnego murowanego domu krakowskiego, występował w przypadku, gdy dom posiadał narys prostokąta, krótszym bokiem skierowanego do Rynku, i istniała możliwość dotarcia z ulicy czy przecznicy w głąb działki. W tym przypadku był to podział sieni na dwa równej wielkości pomieszczenia ścianą równoległą do ścian elewacyjnych. Na ścianie tej opierano stopy sklepień kolebkowych. Opisany układ występuje w Szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6, z wjazdem z ulicy Siennej w głąb działki. Prawdopodobnie wprowadzane podziały drugiej kondygnacji, tj. piętra, były wykonane z drewna i zostały całkowicie zatarte w kolejnych fazach budowy, bowiem w rozpoznanych czterech domach tego typu wymurowano ścianę poprzeczną parteru wyłącznie do wysokości oparcia stopy sklepień. W następnej fazie budowy, w drugiej połowie XIV wieku, z reguły nie kontynuowano poprzecznego podziału traktu frontowego – było to wynikiem znacznego powiększenia programu przestrzennego domów.

Trzecia faza rozwoju murowanej zabudowy mieszkalnej

Rozwój gospodarczy miasta w drugiej połowie XIV wieku, związany z korzystnymi uwarunkowaniami politycznymi i gospodarczymi, przyniósł ze sobą ożywiony ruch budowlany. Na opisywany okres przypada trzecia faza rozwoju krakowskiej zabudowy mieszkalnej. Doszło do generalnej przemiany przyrynkowych domów mieszczańskich, polegającej na rozwinięciu pierwotnego układu funkcjonalno-przestrzennego przez dostawianie traktów tylnych do wcześniejszych chronologicznie przyulicznych kubatur i transformacji całości w nowy układ. Było to zjawisko o szerokim zasięgu. Stwierdzić można, że co najmniej 75 proc. domów tworzących bloki staromiejskie powstało dwuetapowo, otrzymując trakty tylne zgodnie z przedstawianą powyżej zasadą[41].

Wykształcił się nowy układ funkcjonalno-przestrzenny domów, decydujący w wielkiej mierze o formie zagospodarowania bloków staromiejskich. Nastąpiło znaczne nasycenie parcel zabudową w wyniku wznoszenia nowych części dostawianych do budynków już istniejących, zatem do starszych przyulicznych partii i powszechnej już budowy murowanych oficyn tylnych. Akcja budowlana o tym charakterze powodowała konieczność przekształcenia wcześniejszych chronologicznie partii zabudowy i scaleniu ich z dostawioną częścią budynku głównego. Pociągało to za sobą rozwinięcie programu funkcjonalnego domu wobec następującej rozbudowy w głąb działki. Ta faza nadała budynkom głównym ostateczny narys murów zewnętrznych i wykształciła późnośredniowieczne domy z dekoracjami gotyckimi[42]. Istotnym elementem mającym wpływ zarówno

[41] Łukacz M.: Przemiany przestrzenne…, s. 72–80, ryc. 26.

[42] Obszerną literaturę na temat średniowiecznych kamienic krakowskich w XV w. przedstawia Waldemar Komorowski w swoich publikacjach, ostatnio w: Komorowski W.: Rozwój architektoniczno-urbanistyczny Krakowa…, s. 166.

Rynek Główny 35, piwnice – wnętrze przedproży, druga połowa XIV w.; fot. D. Bodzioch

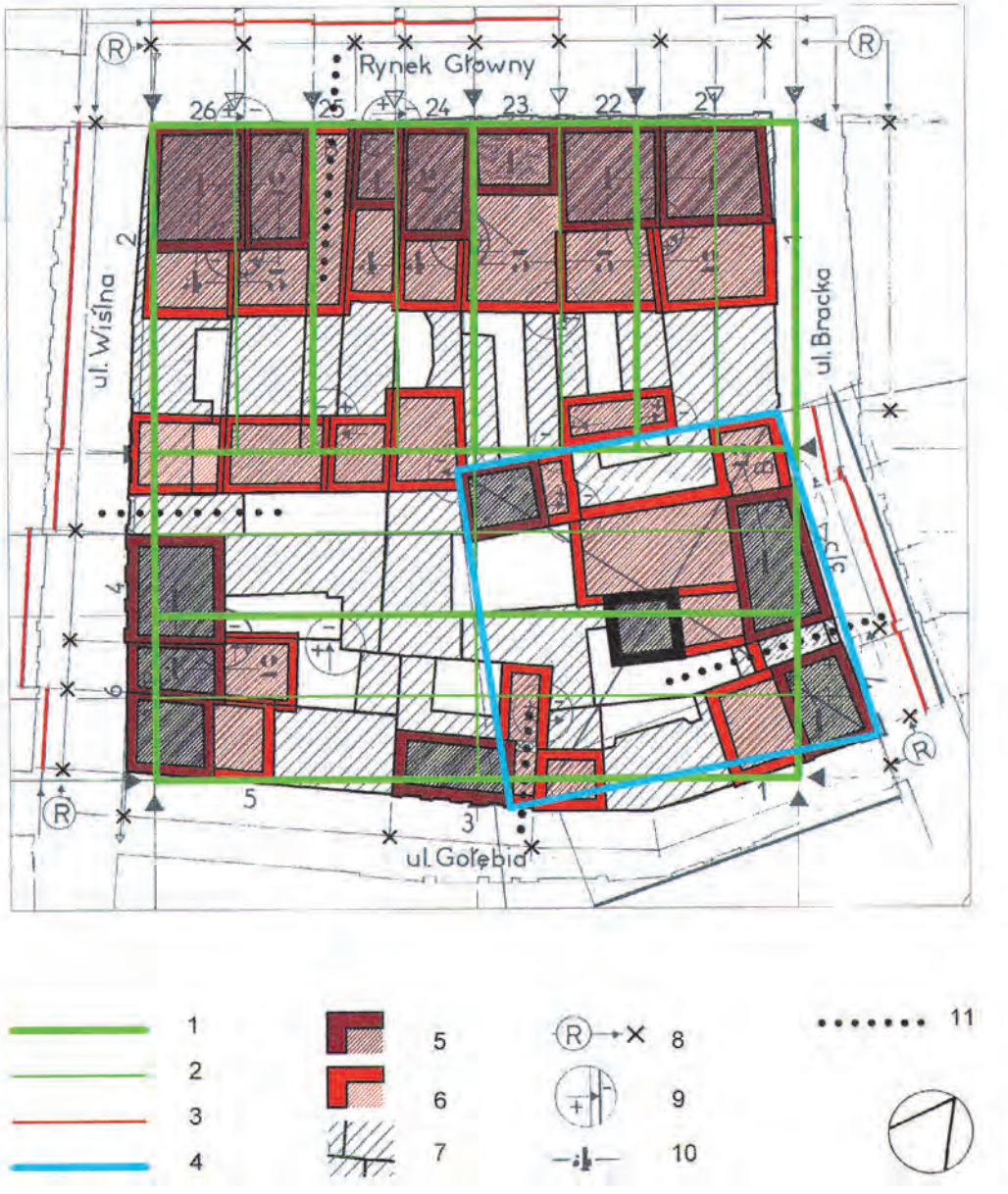
na zmianę programu funkcjonalnego pierwszej kondygnacji domu mieszczańskiego, jak też warunkującym powstawanie przedproży był proces szybkiego podnoszenia się poziomu ulic i placów w średniowieczu. Rozwinięcie i przemiana programu funkcjonalnego następowały w dwóch kierunkach – pionowym i poziomym. Pierwotna wielofunkcyjna, jednoprzestrzenna sień wypełniająca pierwszą kondygnację starszego układu wtapiała się w znacznym stopniu w teren i zaczynała pełnić funkcję piwnic traktu frontowego. Gotycka sień, czytelna dziś w tak licznych obecnych parterach budynków Krakowa, wypełniła drugą kondygnację – lub jej większą część – wcześniejszej chronologicznie zabudowy. Z tą modyfikacją wiąże się ściśle generalnie wprowadzana zmiana poziomów użytkowych starszej części rozbudowywanego domu i zamiana stropów przykrywających dawną pierwszą kondygnację na kolebkowe sklepienia. Na ukształtowanie się poziomu tych sklepień, a co za tym idzie poziomu nowego parteru, zasadniczy wpływ miało średniowieczne prawo wody, zakazujące odprowadzania wód opadowych na teren sąsiednich działek. Starano się poziom podworca podnieść w stosunku do poziomu ulicy, tak by wody opadowe można było wyprowadzić krytym rynsztokiem biegnącym przez przechód w trakcie tylnym i sień w trakcie frontowym i dalej przez próg bramy na ulicę[43]. W zależności od szerokości frontu budynku wprowadzano niejednokrotnie podział podłużny starszej chronologicznie, przyulicznej partii zabudowy – jeśli front parceli był węższy od połowy kurii, ta część pozostawała jednoprzestrzenna na każdej kondygnacji[44].

Podstawową cechą nowo powstałego traktu tylnego jest jego dwupasmowy układ w parterze. W każdym przyrynkowym budynku, niezależnie od szerokości działki, następował podział tylnego traktu parteru na obszerną izbę tylną i przechód. Ten ostatni pełnił funkcję wyłącznie komunikacyjną – był wąskim przejściem bądź przejazdem na podworzec. Nieco odmiennie kształtował się podział dostawianego traktu w domach narożnych. Podworzec i oficyna stawały się w takim przypadku łatwo dostępne z przecznicy, co umożliwiało wyłączenie funkcji komunikacji z traktu tylnego domu. Trakt ten dzielono na pomieszczenia o równej szerokości. Przykładem takiego rozwiązania jest dyspozycja pomieszczeń parteru domu przy Rynku Głównym 42 / ulica św. Jana 1. Konsekwencją dyspozycji wnętrz parteru jest układ pomieszczeń piwnic. Ich trakt frontowy składa się z jednej lub dwóch komór. Częstokroć odstępowano od wznoszenia ściany podłużnej traktu tylnego piwnic, zwłaszcza w przypadku domów o szerokości frontu węższej od połowy kurii. Wtedy to trakt tylny piwnic wypełniała jedna komora. W licznych przypadkach formowano w piwnicach wąski trakt środkowy, mieszczący schody i pełniący wyłącznie funkcje rozejścia komunikacyjnego. Ściany pięter wywiedzione na murach niższych kondygnacji powtarzały dyspozycję pomieszczeń parteru – większość przyrynkowych domów drugiej połowy XIV i początku XV wieku była dwupiętrowa.

Budynki frontowe, z reguły o proporcjach prostokątów krótszymi bokami zwróconych ku Rynkowi, nakryte były zapewne wysokimi dachami szczytowymi. Dachy te uległy całkowitej likwidacji lub przebudowie w kolejnej, czwartej fazie przemian funkcjonalno-przestrzennych kamienic krakowskich w XVI wieku, m.in. wskutek wprowadzenia w życie „ogniowego" wilkierza Rady Miejskiej z 1544 roku. Nakazywał on bowiem wyprowadzanie ścian granicznych powyżej kalenicy dachu, co w konsekwencji spowodowało powszechną przebudowę dachów szczytowych na pogrążone[45]. Obecnie zachowały się dwa jedynie relikty gotyckich

[43] Kwestia spuszczania wód opadowych na działkę sąsiada jest przedmiotem licznych zatargów i sporów sąsiedzkich rozstrzyganych przez wiertelników. *Księga wiertelnicza krakowska. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie.* Wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy. Część 1–4 (1568–1606). Fontes Cracovienses 5–8. Kraków 1997–2000. Zasadę tę formułuje ortyl magdeburski, przedstawiony w publikacji: Reczek J., Twardzik W.: *Najstarsze staropolskie tłumaczenie ortyli magdeburskich według rękopisu nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Cz. 2. Transliteracja i transkrypcja tekstu.* Wrocław 1972, s. 184. Na s. 25 napisano: „Kto cirpiał rok i dzień aż [ze] strzechy albo z rynny woda ciekła przez jego dwór albo dom przez prawej odmowy, słowie iż przeciw temu w czas przed prawem nie odmówił albo zabronił ten musi też to dalej cierpieć, niżliby miał list albo z prawa które świadectwo, iżby dalej tego nie miał cirpieć podług prawa".

[44] Np. w staromiejskim bloku nr 16, wytyczonym odcinkami ul. Szpitalnej, św. Tomasza, Św. Krzyża, Mikołajskiej, rozwiązanie takie występuje w 10 domach. Łukacz M. et al.: Studium

Staromiejski blok nr 29 wytyczony odcinkami pierzei ulic: Wiślnej, Gołębiej, Brackiej oraz fragmentem południowej pierzei Rynu Głównego. Analiza metryczna podziału lokacyjnego z oznaczaniem gotyckich faz zabudowy i niepodzieloną ćwiartką, będącą uposażeniem wójta miasta. 1. granice parcel lokacyjnych, 2. granice działek półkuryjnych, 3. wymiary parcel zgodne z teoretycznymi, 4. granice działki będącej uposażeniem wójta miasta, 5. narys pierwszej polokacyjnej zabudowy, 6. narys zabudowy w drugiej połowie XIV w., 7. narys obecnej zabudowy, 8. obecne szerokości frontów działek, 9. zmiany szerokości frontów zgodne z wilkierzem z 1357 r., 10. względna kolejność powstawania sąsiadujących ze sobą traktów budynków, 11. wjazdy w głąb parcel w XIV w.; oprac. dr inż. M. Łukacz

urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 16 w Krakowie. PKZ, Kraków, 1990, mps.

[45] Zmiany geometrii dachów w okresie gotyku i renesansu w domach krakowskich przedstawił Marek Łukacz. Łukacz M.: Przemiany przestrzenne…, s. 48–52. Waldemar Komorowski i Kamila Follprecht przytaczają tłumaczenie z łaciny uchwały Rady Miejskiej z 1544 r., wykonane przez Franciszka Piekosińskiego. *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795).* Wyd. F. Piekosiński. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. T. 8. Kraków 1885, t. 1 (1507–1586), z. 1, nr 112, s. 183, 184, De tectis aedium novarum: „Kto zechce odtąd budować dom murowany, tedy ustanawia się, że w takich budynkach dachy zgodnie z nowym sposobem budowania zrobione być mają, mianowicie po wzniesieniu z obu stron ścian, ma być dach pogrążony i zamknięty, ażeby tym sposobem mógł i swoje i sąsiadom budynki od groźby pożarów bezpiecznymi uczynić". Komorowski W., Follprecht K.: Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w czasach nowożytnych. W: *Kraków. Nowe studia…*, s. 207, przyp. 76.

Rynek Główny 20, piwnica traktu frontowego – kominek o kotarowym nadprożu, pierwsza połowa XV w., palenisko rekonstruowane; fot. M. Łukacz

elewacyjnych ścian szczytowych, odsłonięte przez autora w trakcie badań architektonicznych elewacji: w domu przy ulicy Szpitalnej 8 i domu przy placu Mariackim 2[46]. Liczne dane archiwalne opisują jednak gotyckie szczyty zamykające górą ściany elewacyjne, wymieniając m.in. istniejące w nich okienka oświetlające strych oraz okna zwane kafarnimi lub kastarnimi, tj. dźwigowe zaopatrzone w wysięgnik z blokiem pozwalającym wciągać na strychy towary[47].

W przyrynkowych domach powszechnie w trzeciej fazie budowy istniały murowane, zazwyczaj podpiwniczone, piętrowe oficyny tylne, powiązane z budynkami frontowymi gankami komunikacyjnymi zawieszonymi na murach granicznych. W trzeciej fazie budowy część domów przyrynkowych otrzymała także przedproża. Były one wąskimi piwniczkami wymurowanymi przy ścianie elewacyjnej, wyniesionymi nad poziom terenu, na których znajdowały się tarasy dostępne schodami z poziomu Rynku[48]. Przedproża mają – lub miały – kamienice przy Rynku Głównym 4–11, 17, 18, 19a, 20, 25a, 31, 35–46. Przedproża nie tworzyły ciągu komunikacyjnego przy elewacjach, wznoszone były dla każdego domu odrębnie, posiadały odmienne szerokości, a ich tarasy posiadały częstokroć różne poziomy. Przedproża pełniły liczne funkcje – służyły do wyrównania poziomu przed elewacjami przy opadającym terenie, do dziś zjawisko to czytelne jest we wschodniej części Małego Rynku. Przedproża umożliwiały także powiększenie powierzchni użytkowej, jak również stanowiły osłonę wejścia do sieni budynku, równocześnie przyczyniały się do izolacji pomieszczeń parteru od ruchu ulicznego. Stanowiły także rodzaj „rampy" służącej do wyładowywania towarów z wozów – zapewne część z tych towarów transportowano bezpośrednio do piwnic otworami w tarasach przedproży. We wszystkich sklepieniach[49] piwniczek przedprożowych znajdują się otwory o średnich wymiarach jednego lub półtora łokcia. Otwory te służyły do transportowania do piwnic towarów o mniejszych wymiarach, w tym także drewna opałowego[50]. Towary o większych wymiarach i beczki transportowano z tarasów przedproży do piwnic przez wejścia prowadzące z tarasów do frontowych komór piwnicznych, zachowanych dziś w domach np. przy Rynku Głównym 20 i 7.

Tarasy przedproży osłonięte były drewnianymi daszkami opartymi o ścianę elewacyjną, zwanymi w źródłach *tecta cellariorum*. Nie jest bliżej znana ich forma, albowiem usunięto je w połowie XVI wieku nakazami wilkierzy Rady Miejskiej z roku 1536 oraz z roku 1544[51]. W przypadku pożaru domu ogień łatwo mógł się bowiem przenieść na sąsiednie budynki przez stykające się ze sobą drewniane daszki osłaniające tarasy przedproży. W końcu XVI i połowie XVII wieku brak już jakichkolwiek wzmianek o *tecta cellariorum* w szczegółowych rewizjach wiertelniczych domów krakowskich.

Piwniczki przedproży krakowskich były znacznie zagłębione w terenie – powodował to proces szybkiego podnoszenia się poziomu ulic i placów w średniowieczu. Poziom ulicy podnosił się na skutek układania nań kolejnych warstw

[46] Łukacz M., Rusińska S., Borkowska-Bober U.: Ekspertyza konserwatorska domu przy ul. Szpitalnej 8 w Krakowie. MBP, 1978, mps; Łukacz M.M., Łukacz M.J.: Dom przy placu Mariackim 2 w Krakowie, uzupełniające badania architektoniczne. PBZA Marek Łukacz, wydruk komputerowy (w opracowaniu).

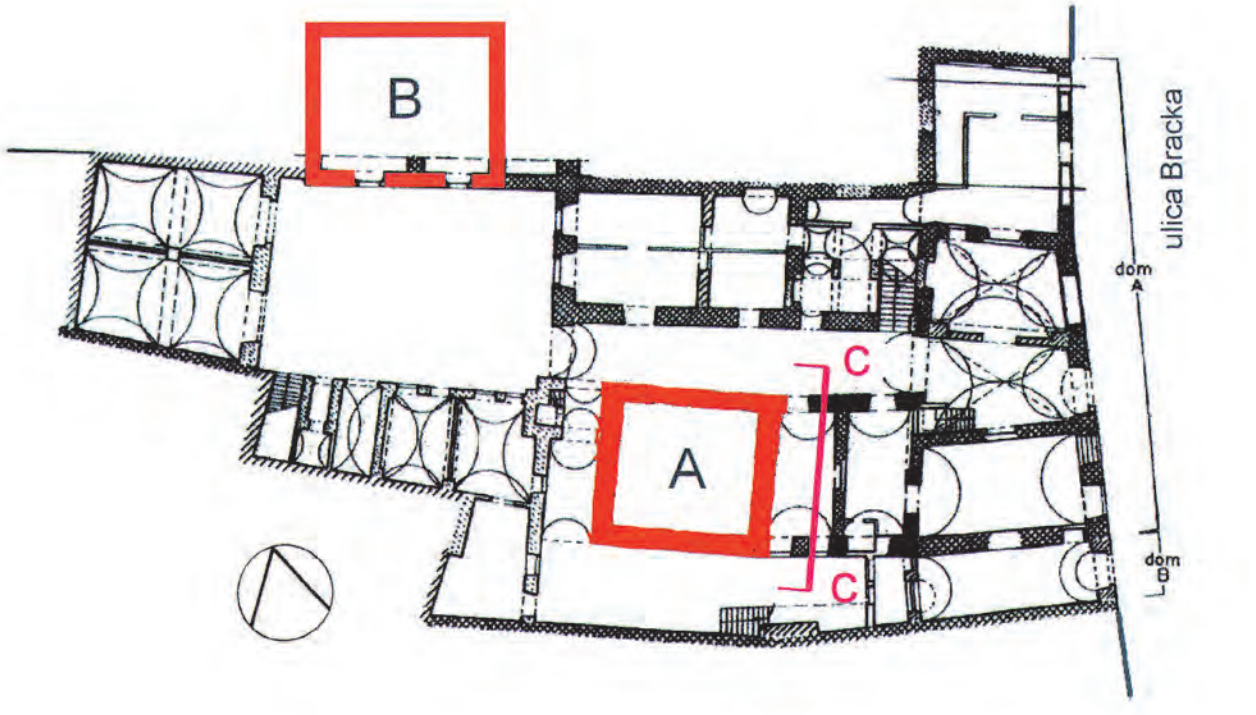
[47] Np. w rewizji wiertelniczej z 1608 r., Archiwum Państwowe w Krakowie, zapis rady miejskiej, rkps Consulum, sygn. 457, s. 45–47. Tam napisano: „W szczycie od Wiślnej ulice okno jedno kafarowe, dwoje niekafarowe (…). Łukacz M., Łukacz M.J.: Badania architektoniczne wybranej partii budynku kamienicy Czeczotki… W świetle tych danych słuszne wydaje się, że przedstawiana w literaturze przedmiotu przez Andrzeja Swaryczewskiego forma dachów kalenicowych nakrywających w średniowieczu przyrynkowe domy nosi cechy hipotetycznej koncepcji autorskiej.

[48] Pierwszy poruszył tę problematykę Władysław Grabski, a kontynuował ją Józef Jamroz. Grabski W.: *Średniowieczne przedproża domów krakowskich*. „Biuletyn Krakowski" 1960, t. 2, s. 25–46; Jamroz J.: *Mieszczańska kamienica*…

[49] Nad piwniczkami przedproży rozpięte były z reguły sklepienia kolebkowe, jedynie w domu przy Rynku Głównym 7 jest to sklepienie ostrołukowe, a w domu przy Rynku Głównym 46 przedproże przykryto połową kolebki. Łukacz M., Łukacz M.J.: Badania architektoniczne piwnic kamienicy Montelupich… Kamienica Montelupich przy Rynku Głównym 7 w Krakowie - wstępne badania architektoniczne piwnic, część I. PBZA Marek Łukacz, wydruk komputerowy, 2009

[50] Jamroz J.: *Mieszczańska kamienica*…, s. 77.

[51] Grabski W.: *Średniowieczne przedproża*…, s. 18.

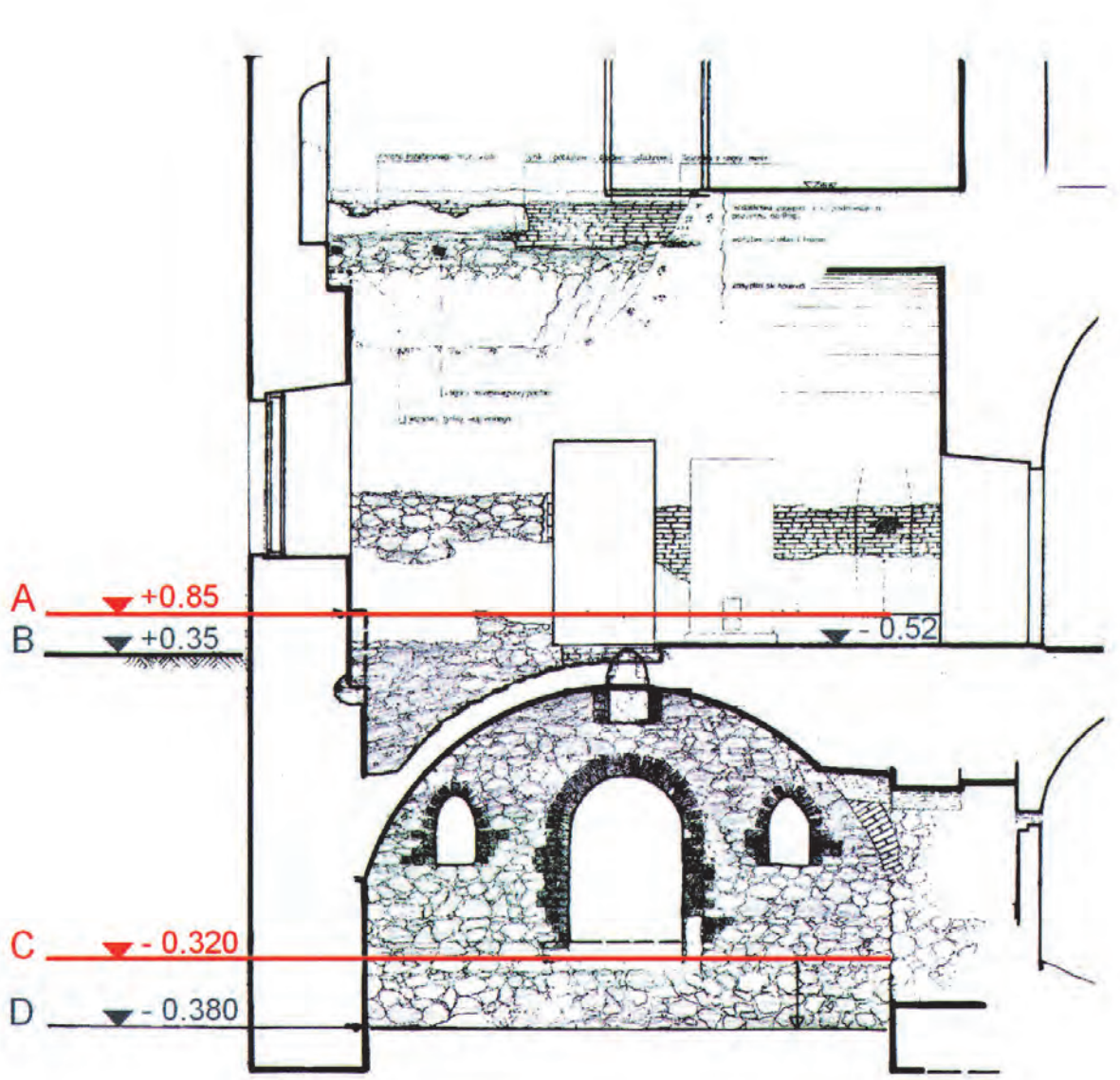
Ulica Bracka 3/5 – rzut parteru, rozwarstwienie chronologiczne. Walorem i literą A oznaczono wieżowy dom wójta Henryka, walorem i literą B – obecną oficynę tylną domu przy Rynku Głównym 23, wchodzącą w skład zabudowy działki wójtowskiej, literą C – przekrój poprzeczny i widok na elewację wschodnią domu wójta; oprac. dr inż. M. Łukacz

bruków, szutrowań czy dylowań, wykonywanych z pniaków lub drewnianych kłód, wreszcie powszechnego wyrzucania na ulicę śmieci i odpadków, a także nawozu zwierząt gospodarskich hodowanych w zabudowie peryferyjnych bloków staromiejskich. Oprócz wyników badań archeologicznych świadczą o tym liczne wilkierze, czyli uchwały Rady Miejskiej, usiłujące regulować tę kwestię, np. o usuwaniu śmieci z Rynku czy też wydatki miejskie na jego sprzątanie[52]. Różnica pomiędzy średniowiecznym poziomem użytkowym a obecną nawierzchnią ulicy czy placu waha się od około 4,5 do 2,5 m, w zależności od pierwotnego, tj. istniejącego w czasie lokacji miasta, układu terenu. Proces podnoszenia się terenu Rynku ustabilizował się w pierwszej połowie XVI wieku, w trakcie jego niwelacji związanej z przebudową Sukiennic w stylu renesansu, kiedy to tarasy przedproży zostały wtopione w teren. O poziomie wyniesienia tarasów przedproży nad poziom Rynku świadczą także otwory okien przedproży ujęte kamieniarką, znajdujące się w partii stopy kolebki sklepienia, np. w domach przy Rynku Głównym 17 czy 35.

Przedproże najczęściej dostępne było wyłącznie z piwnic budynku. Dawne wejście z Rynku do budynku po dobudowie przedproża stało się wejściem z piwnic do przedproża. Tego typu rozwiązanie występuje w środkowych partiach pierzei bloków rynkowych. Istniały jednakże przedproża dostępne z Rynku zejściem umieszczonym zazwyczaj na osi dawnego wejścia z Rynku do przyziemia pierwotnego budynku – zejścia te zachowały się w domach przy Rynku Głównym 6 (dom północny), 43, 35. W tym ostatnim mury policzkowe schodów zejścia posiadały krótkie ceglane sklepienia[53]. W domach narożnych możliwe było uformowanie dogodnego wejścia do przedproża od strony ulicy. Przedproża powszechnie były nakryte sklepieniami kolebkowymi. Usytuowanie wyjścia z przedproża w ścianie czołowej sklepienia kolebkowego pozwalało na uniknięcie formowania lunety w sklepieniu wyznaczającej wyjście na Rynek. Tego typu rozwiązania występują w północnym domu Szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6, gdzie przedproże dostępne było z ulicy Siennej, czy w domu przy Rynku Głównym 20 o przedprożu dostępnym z ulicy Brackiej. Proces dostawiania

[52] Oprócz jednoznacznych wyników badań archeologicznych świadczą o tym liczne wilkierze, np. wilkierz krakowski z XV w. o usuwaniu śmieci z Rynku. Estrei-cher S.: *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*. Kraków 1936; *Źródła do dziejów zabudowy związanej z handlem we wschodniej części Rynku Głównego w Krakowie (XIV–XIX w.). Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*. Wyd. K. Follprecht, K. Jelonek-Litewka. Kraków 2007, s. 99–105.

[53] Cechosz S., Holcer Ł.: *Średniowieczne przedproże…*

Ulica Bracka 3/5 – przekrój poprzeczny, odsłonięta w trakcie badań architektonicznych wschodnia ściana elewacyjna wieżowego domu wójta Henryka z końca XIII w. A. poziom niezachowanego stropu parteru, B. obecny poziom terenu, C. poziom terenu w czasie budowy, D. poziom posadowienia ścian domu wieżowego; oprac. dr inż. M. Łukacz

przedproży do domów przyrynkowych trwał jeszcze w pierwszej połowie XV wieku[54].

Posesje przyrynkowe były z reguły własnością patrycjatu miejskiego, co powodowało, iż pewna część jego siedzib miała charakter rezydencjonalny – okazałych kamienic czy pałaców jak przy Rynku Głównym 6, 7, 17, 20, 27, 35, 47, mieszczących się najczęściej na działkach narożnych. Powstawały one częstokroć drogą scalenia dwóch sąsiadujących, pierwszych chronologicznie domów, ich modernizacji i rozbudowie, co miało miejsce w drugiej połowie XIV wieku. Zjawisko to jest czytelne np. w przypadku Szarej Kamienicy u wylotu ulicy Siennej na Rynek czy w przypadku kamienicy Montelupich przy Rynku Głównym 7 oraz w pałacu Pod Baranami przy Rynku Głównym 27. Pałace przyrynkowe pierwszej połowy XV wieku były w zasadzie dwupiętrowe; usytuowane na działkach narożnych posiadały skrzydło wzdłuż ulicy wybiegającej z Rynku[55]. Wnętrza pierwszego piętra tych budowli wypełniały reprezentacyjne pomieszczenia zwane sieniami górnymi bądź palatiami. Dwa z tych pałaców noszą cechy budowli municypalnej lub własności królewskiej i zdecydowanie odbiegają układem funkcjonalno-przestrzennym od siedzib mieszczańskich. Pierwszy z nich to reprezentacyjny gmach we wschodniej

[54] Ostatnia potwierdzona źródłowo dobudowa przedproża do domu przy ul. Brackiej 13 miała miejsce w drugiej połowie XVI w. Chlebińska D., Wajda K.: Ekspertyza konserwatorska domu przy ul. Brackiej 15 w Krakowie. MBP, 1978, mps.

[55] Problematykę średniowiecznych przyrynkowych pałaców miejskich Krakowa obszernie przedstawił Waldemar Komorowski. Komorowski W.: Kamienice i pałace Rynku krakowskiego…

Rynek Główny 6, piwnice – schody w grubości muru pierwotnej ściany elewacyjnej tylnej narożnego budynku, prowadzące z podworca na piętro, początek XIV w., drewniane stopnice późniejsze; fot. M. Łukacz

Ulica Floriańska 3, parter, trakt frontowy – fragment dekoracji architektonicznej ściany dawnej sieni, pierwsza połowa XIV w.; fot. M. Łukacz

pierzei Rynku Głównego znajdujący się na działkach oznaczonych dziś numerami 7 i 8, z wnętrzami piwnic i parteru nieposiadającymi ścian traktowych, z oficyną boczną o formie dwunawowej hali z ośmioprzęsłowym ostrołukowym sklepieniem krzyżowym[56]. Drugi, równie okazały budynek, mieszczący się u wylotu ulicy Grodzkiej na Rynek – zwany obecnie Kamienicą Hetmańską – przebudowany u schyłku panowania Kazimierza Wielkiego, o heraldycznym programie rzeźbiarskim zworników sklepień parteru oraz bogatej – niezachowanej – dekoracji rzeźbiarskiej elewacji frontowej, wskazuje na związki z władzą królewską[57].

Dalsze przemiany gotyckich, przyrynkowych kamienic krakowskich zostały szeroko przedstawione w literaturze przedmiotu. Słusznie wydaje się sądzić, że wyniki przeprowadzonych badań architektonicznych i analiza zawartych w nich danych rzucają nowe światło na część ustaleń o pierwszych fazach przyrynkowej zabudowy Rynku Głównego w Krakowie[58].

[56] Wyniki badań architektonicznych piwnic tego budynku przeprowadzone przez autora niniejszego artykułu w 2009 r. w pełni popierają tezy Waldemara Komorowskiego przedstawione w publikacji: *Krakowski ratusz w średniowieczu i domniemany Dwór Artusa w Krakowie*. „Rocznik Krakowski" 1998, t. 64, s. 7–34, uzupełniając stan wiedzy o pierwszych polokacyjnych fazach formowania się tej wyjątkowej budowli; Łukacz M., Łukacz M.J.: Badania architektoniczne piwnic domu przy Rynku Głównym 7…, 2010.

[57] Komorowski W.: Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa…, s. 169.

[58] Część tez zawartych w niniejszym artykule przedstawiono w trakcie Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej. Kraków 2000. Łukacz M.: Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczańskich w okresie gotyku i renesansu. W: *Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji. Materiały konferencyjne*. Politechnika Krakowska. Kraków 2000, s. 415.

Buildings along the Frontages at Main Market Square in Kraków in the Middle Ages

Results of the archaeological surveys that have been carried out in Kraków in recent years, concentrated within the territory delineated by its boundaries set by the charter of 1257, permit a presentation of the spatial transformations of burgher houses in Main Market Square (Rynek Główny). An attempt at a spatial presentation of medieval houses surrounding the Square has been made in the context of the current works at the Historical Museum of the City of Kraków to produce models of the centrally located structures in Main Market Square and the buildings that existed along its frontages in the Middle Ages.

It has been determined that the earliest structures at Kraków's Main Market Square were basically built on the plots demarcated by the symmetrical lengthwise division of charter parcels (*kuria*), and located on the parts of the plots adjacent to the Square. The houses were made of brick and stone and had at least two storeys, with the ground floor used as a multipurpose clear-span entrance hall. The impossibility to ride across the hall to the back of the plot often resulted in leaving a part of the plot vacant to use it as a narrow access from the street to the back buildings; as a consequence, not all front elevations combined into a dense frontage.

In the south-eastern section of the frontages at Main Market Square in the first half of the 14th century there were two narrow streets that intersected the extended blocks of buildings between Stolarska, Grodzka and Bracka Streets. On the part of the post-charter plots at the Square created by halving the charter parcels lengthwise, the earliest buildings included a front structure with a simple layout and an at least two-storey tower house built of brick and stone in the central or rear part of the elongated plot. Such houses combined the residential function with representative features and defensive elements, thus being a form of a lordly residence. The houses that were built across the plot width had the clear-span entrance halls on the ground floor divided due to the inconvenience of crossing the hall to access the back of the plot, or driving across farm animals. The division was made in different ways, depending on the accessibility of the back of the plot, the outline of the outside walls, and the location of the entrance into the ground floor of the building. That modification was being introduced even before the general development of the functional and spatial layout of the Gothic houses in Kraków which took place in the second half of the 14th century and in the early 15th century, when back spans were added to the existing buildings that adjoined the street, and the said buildings were altered and had their top floors expanded. At that stage some of the buildings facing Main Market Square were also provided with perrons, i.e. narrow cellars added to the front wall above the ground level and roofed with terraces accessible from the Square through a flight of steps.

The structures that distinguished themselves among the buildings in the frontages at Main Market Square were corner houses with one wing adjacent to a side street entering the Square and palaces built by combining and expanding two neighbouring constructions formed at the initial stage of the process. The house at 27 Main Market Square bears the characteristics of a medieval municipal building, while the house at 17 Main Market Square displays affiliations with royal power. The presented spatial model of the earliest buildings along the frontages at Main Market Square is reconstructive to some extent due to the complete erasure of parts of the Gothic buildings during the successive building activities.